Sadettin Buluç

Şamanizm[1]

Şamanizm, genellikle Sibirya halklarının dinsel inanışlarını anlatan bir deyim olup, Kuzey Asya halkları arasında "büyücü, sihirbaz" anlamına gelen *Şaman* kelimesinden türemiştir.

Çok geniş bir alana yayılmış olan ve Türk-Moğol kültür tarihinin önemli bir bölümünü oluşturan Şamanizm, 18. ve 19. yüzyıllarda Georgi,[2] Banzarov[3] ve Şaşkov[4] gibi kimi yazarlarca eski bir din olarak gösterilmiştir. Buna karşılık, aynı yüzyıllarda Hıristiyanlık bağnazlığı içinde karar veren kimi başka araştırıcılar ise, Şamanizmin bir din sayılmaması gerektiğini öne sürmüşlerdir. Onlara göre, Şaman bir sihirbaz, kötü ruhları kovmak suretiyle hastalıkları iyileştirmeye çalışan bir üfürükçü ve nihayet gelecekten haber veren bir falcı ya da kahinden başka bir şey olmadığı için, Şamanizm de bir din sayılamaz. 19. yüzyılın ikinci yarısında Radloff, 20. yüzyılın birinci yarısında Anohin, Culloch ve başka birçok yazarlar, Şamanizmi yalnızca Ural-Altay halklarının dini olarak göstermişlerdir. Bu inanış üzerinde geniş bir araştırma yapmış olan Nioradze[5] Şamanizmde belirli bir dini sistemden daha çok, dine doğru bir gelişme evresi görür. Ohlmarks'a[6] göre, Şamanizm tam anlamıyla bir din sayılmazsa da yayıldığı yerlerde dinin yerini almıştır. Son olarak W. Schmidt[7] Şamanizmi, gökteki Ülgen ile yeraltındaki Erlik ve bunlara bağlı ruhlara dayanan bir din olarak kabul eder.

Türk-Moğol halklarının inanışlarına dair en eski bilgi, Çin kaynaklarında bulunmaktadır. Eski Türk dili yadigarları ile Bizans ve Ortaçağ doğu kaynakları ve nihayet 13. yüzyıldan başlayarak Asya'yı gören Avrupalı gezginlerin verdiği bilgiler de bu bakımdan büyük bir önem taşır. Örneğin 10. yüzyılın birinci yarısında İbn Fazlan'ın verdiği bilgilere göre, Ural-Hazar havzasında yaşayan bazı Türk boylarının Şamanist oldukları anlaşılmaktadır. Papa Innocentius IV. tarafından 1245'te Orhon ırmağı yakınındaki Kara-Korum şehrinde Moğol hanının katına gönderilen Fransiskan rahibi Johannes de Plano Carpini ziyaret ettiği halkların gelenek ve inanışlarına dair birçok bilgi toplamıştır. Ondan bir süre sonra yine bir Fransiskan rahibi olan Wilhelm Rubruk da, Louis IX.'nin elçisi olarak aynı yöreyi 1253-1255'te dolaşmış ve bu nedenle Orta Asya'nın o zamanki durumunu çeşitli yönleri ile aydınlatan bir gezi kitabı yazmıştır. Nihayet 1271'de Papa'nın elçisi olarak Kubilay Han'ın sarayında bulunan Venedikli ünlü gezgin Marco Polo'nun anıları da Asya'ya ait önemli izlenimleri yansıtır.

Çeşitli halkların inanışlarına dair Orta Çağ kaynaklarının verdikleri bilgiler genellikle yetersiz görünmektedir. Daha sonra 17. yüzyılda yayınlanan gezi kitaplarında bu bakımdan ancak kısa ve rastlantısal gözlemlere yer verilmiştir. 18. ve 19. yüzyıllarda Şamanizme dair yazılmış olan eserlerin çoğu, kanıtlanmış araştırmalara dayanmaktan çok, birtakım kabli hükümlerle verilmiş yüzeysel bilgileri içerir. Nihayet 20. yüzyılda özellikle Bogoras, Jochelson, Czaplicka, Anohin, Zelenin, Harva, Ohlmarks ve nihayet W. Schmidt gibi bilginler, esaslı incelemelerle Şamanizmi bilimsel bakımdan değerlendirmeye çalışmışlardır. Bununla birlikte bu alanda yapılan araştırmaların sona erdiği asla söylenemez. Bugün de bir yandan mevcut pek çok malzeme içinde belirsiz ve hatta şaşırtıcı olanların araştırılması, bir yandan da eksik malzemenin tamamlanması gerekmektedir.

1. Şamanizmin Kökeni ve Gelişimi

Şaman ve dolayısıyla Şamanizmin ortaya çıkışına dair Sibirya'da türlü efsaneler anlatılır. Nioradze[8] başlangıçta bireysel Şamanlığın varlığından söz eder. Ona göre Şamanistler bütün doğayı iyi ve kötü ruhların etkisi altında gördüklerinden, ilkel bir insan kötü güçlere karşı korunabilmek için, ruhlarla ilişki kurmanın çarelerini aramıştır. Buna bakarak, ilk zamanlarda Şamanlığın yalnız yetenekli, belli kişiler tarafından değil, herkes tarafından yapılmış olduğu söylenebilir. Aynı yazara bakılırsa, ilkel bir insan ancak kötü ruhların etkisinden tek başına kurtulamayınca, daha güçlü kişiliğe sahip olan kişilerin yardımına sığınmak zorunda kalmış ve bu da aile Şamanlığına doğru atılan bir adım olmuştur. Genellikle ailede gerek kişiliği ve yaşı, gerekse deneyimi ile başta gelen aile reisi Şamanlık yapmıştır. Nitekim bazı yazarlar da, Koryak ve Yakutlarda bu tür Şamanlıktan söz etmişlerdir. Nioradze'ye göre, ancak daha sonraları özel yetenek ve yatkınlık sahibi kişiler, belirli bir eğitim devresinden sonra, Şamanlığı bir meslek halinde uygulamaya başlamışlardır. Bu yazardan önce Bogoras,[9] Jochelson,[10] Czaplicka[11] gibi araştırıcılar da büyük mesleki Şamanizmi, aile Şamanlığının gelişimi ile açıklamaya çalışmışlardır.

Oysa daha sonra, Şamanizmin kökeni sorununu esaslı bir araştırmaya tabi tutarak bu inanışın ruhsal ve etnik niteliklerini aydınlatmaya çalışan Ohlmarks'a[12] göre, Şamanizm, halkın ruhundaki sinirsel hastalık yatkınlığı ve eğilime dayanan ve yarı din seviyesine çıkarılan canlı bir gelenektir. Bu gelenek, özel ruhsal güç ve yatkınlıkla donanmış olan kişiyi, yani Şamanı, kimi kişisel sıkıntı ya da toplumsal felaketlerin ortaya çıkışında, yapay uyutma ve kendi kendine telkin yoluyla, çeşitli şiddette cezbe haline sokup, sıkıntı ya da felaketin nedenini ve ona karşı alınacak tedbirleri ruhlardan sorup öğrenmekten ibarettir. Şamanizmin esasını bir tür cezbe durumu oluşturmakla birlikte, her cezbe durumu da Şamanizm sayılamaz. Bu yazara göre, belirgin biçimiyle kutup bölgesinin doğal olmayan koşulları içinde ortaya çıkan Şamanizm, başka ilkel halklardaki cezbe durumundan, tedavi ve kehanet yöntemlerinden şu özelliklerle ayrılır:

1. Din tarihi bakımından; yardımcı ruhların Şaman ile olan ilişkisini, her ayinin başında onların çağırılmasını ve nihayet ruhlar dünyasına giden Şamana rehberlik etmek konusundaki önemli görevlerini göz önünde tutmak gerekir. Aslında Şamanizmin esasını, bu inanışın dayandığı ruhlar dünyası teşkil eder.

2. Etnografya bakımından: Şamanizm yayıldığı her yerde, hemen hemen aynı şekilde yapılan birtakım hazırlık ve eylemlerin bütünü olarak ortaya çıkar (ayin yerinin düzenlenmesi, davul ve başka çalgılarla yapılan müzik, ruhların sesini taklit vb. gibi).

3. Toplumsal özellikler bakımından: Şamanlar, gerçek kabile reislerinin bulunmadığı kuzey kutup kültürlerinde büyük bir mevkiye sahiptirler. Nitekim Buryat kabilelerinde Şamanların eski beyler olduğu söylenir. Ayrıca bu kültürlerde Şamanlık eylemi, ortak toplumsal yaşamda canlı ve esaslı bir yer alır.

4. Nihayet ruhbilim bakımından: gerçek Şamanizmin cezbe durumunda, örneklerine başka yerlerde kolay kolay rastlanmayan büyük bir şiddet göze çarpar.

Ohlmarks en kuzey bölgede yaşayan halklarla, bunların daha güneyinde oturan halklardaki Şamanizm arasında bir tür ve derece farkı bulunduğuna işaret ettikten sonra, Şamanizmin esasını oluşturan ruhsal hastalık durumunu, "arktik isteri" ile birleştirir. Ona göre, daha geçen yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlangıcında Priklonskiy, Bogoras, Jochelson, Zelenin gibi bazı yazarlar, kuzeyde yaşayan Koryak, Yukagir, Tunguz ve Yakut gibi halklarda isteriye benzeyen birtakım ruhsal-sinirsel hastalıklardan sözetmişlerdir. Bu arada anlatılanlara bakarak, *meryak* ve *menerik* denilen ve daha çok kadınların yakalandığı salgın halindeki sinirsel hastalıklarla Şaman adaylarının mesleğe çağırıldıkları zaman geçirdikleri sinir nöbetleri arasında büyük bir benzerlik göze çarpar. Kuzey kutup bölgesindeki ağır iklim ve yaşam şartlarının birtakım sinirsel hastalıklar yarattığı kesin olup, özellikle bu yörede derin bir inziva içinde geçen uzun geceler, şiddetli soğuklar ve nihayet tam bir ıssızlık ve monotonluk içinde uzayan manzaralar bu hastalıklarda başlıca etken olarak görülmektedirler. Bunlara ayrıca konut darlığı, yiyecek azlığı, hele özellikle sinir sisteminin normal çalışabilmesi için gerekli olan ve daha çok bitkisel gıda maddelerinde bulunan vitaminlerin tamamen ya da kısmen eksik olması gibi bir takım uygun olmayan koşullar da eklenince, bu bölgede "arktik isteri" hemen hemen genel bir sinir hastalığı halinde ortaya çıkar. Diğer taraftan "arktik isteri" deyimi ile buna bağlı ruhsal bozukluğu yok sayarak ilkel isteriyi Moğol halklarının ruhsal bedensel doğası, biyolojik bünyesi ile açıklamak isteyen Czaplicka'ya[13] karşı Ohlmarks, özellikle şu iki konuyu öne sürmektedir:

1. Kuzey kutup bölgesine yerleşmiş olan eski Orta Asya halkları, buradaki sert doğanın isteri yaratan ağır koşullarına karşı zamanla bir takım ruhsal dirençler edindikleri halde, çeşitli nedenlerle buraya sonradan göçen halklar "arktik isteri"ye ağır bir şekilde yakalanmışlardır.

2. Kuzey kutup bölgesine sonradan yerleşen Rus, Fin ve İskandinav halklarında da "arktik isteri" görüntülerine rastlanmıştır. Ohlmarks'a göre, kuzey kutup bölgesinde yaşayan halklar o bölgede doğmamışlardır. Bugünkü etnolojiye göre, oradaki en eski halklar bile, zamanında Orta Asya'da yaşadıkları halde, sonradan tarihsel ve toplumsal nedenlerle kuzeydeki sınırlara doğru çekilmeye zorlanmışlardır. Güneyden gelen halklar bu yeni yurtlarında zor bir yaşam savaşına girişmek zorunda kalmış, buradaki ağır koşulların baskısı altında bunalan insanlar ruhsal olarak çökmekte iken, sonunda isteriye benzeyen birtakım aksülamellerle kendilerini kurtarmaya çalışmışlardır. Bu davranışlar o kadar genişlemiştir ki, nihayet tamamıyla özel bir şekilde kehanete, birtakım hastalıkları iyileştirmeye yol açmış ve kültür hayatı üzerinde gittikçe düzenli bir yer almaya başlayan bu durum, Şamanizmin doğmasında başlıca etken olmuştur. İşte bu koşullar altında ortaya çıkan Şamanizm sayesinde, herhangi bir felaket ya da sıkıntı karşısında eli kolu bağlı kalan halk, ayin sırasında ruhlarla ilişkiye geçen Şamanın ağzından teselli verici

haberler alarak kendini avutmaya çalışmıştır. Bundan dolayı kuzey kutup bölgelerinde Şamanın görevi önemli olduğu kadar, gerekli ve hayırlı da olmuştur. Bu şekilde Şamanizm Kuzey Asya halkları arasında âdeta din yerine geçerek, bütün kuzey kutup uygarlığına damgasını vurmuştur. O kadar ki, bugün Şamanist bir kültür dairesinden bile söz edilmeye başlanmıştır. Gahs[14] ve onun fikirlerini benimseyen W. Schmidt[15] Şamanizmin çok eskiden güneydeki anaerkil kültürlerden çıkarak kuzeye göç etmiş olduğunu ileri sürmüşlerdir. Şirokogorov da[16] daha eski dönemlerde Şamanizmin, güneyden gelen bir Budizm dalgası ile kuzey halklarına geçtiğini öne sürmüştür. Oysa Ohlmarks'a[17]göre, gerçek bunun tam tersinedir. Çünkü, Şamanlığın doruğunu oluşturan ve denildiğine göre, Şamanın ruhunun bedeninden ayrılarak ruhlar dünyasına gitmesini sağlayan gerçek cezbe hali, ancak kuzey kutup bölgesindeki büyük Şamanlara mahsustur. Şamanlığı kuzeydeki halklardan alan güney bölgesindeki halklarda ise, Şaman bu göksel ruh gezisini ancak birtakım hareketlerin taklidi ile anlatmaya çalışır.

Güneyde Şamanizmin etkisi altında kalan yüksek kültürler vardır. Hint kültürü bu aralıkta anılabilir. Konov Hindistan'da*yogi*lerin Şamanlardan geldiğine işaret etmiştir. Eski Şamanizmi Budizmin bir kaynağı olarak gösteren Ruben de[18] Hint*yogi*si ile Şaman, Budist *yoga*sı ile Şamanlık eğitim ve alıştırmaları arasında büyük bir benzeyiş olduğu düşüncesindedir. Bu bilgine göre Şamanlık, Lapların ülkesinden Bering boğazına, oradan Eskimolara, kuzey Amerika'nın kuzeybatı kıyılarına ve nihayet Hindistan ile Asya'nın güneydoğu adalarına yayılmıştır. Nyberg[19] eski İran'ın *maga* toplumunun Şamanist bir çevreyi simgelediğini ileri sürer. Mevlevilerin *sema*sını da Şamanizmle açıklayan aynı yazar,[20] Delfi kahinliğini de bir tür Şamanlık olarak kabul etmiştir. Ohlmarks'dan[21] öğrendiğimize göre, Meuli, İskit kültüründe de Şamanizme ait unsurlar bulmuştur. Bu yazar[22] Şamanizmin İskitler aracılığıyla Traklara bile geçtiğini ileri sürmüştür. Ohlmarks,[23] eski Hint, İran ve İskit kültürlerinde Şamanist bir tabaka bulunduğuna bakarak, daha İndo-İrani çağda Aryalıların, kutup bölgesinin güneyinde, Şamanlığa bağlı halkların etkisi altında kalmış olduklarını ileri sürer. Bugün etnografya ve kültür tarihi araştırmaları ile İndo-Cermenlerin eski dinleri ve buna ait törenler Şamanizm ile açıklanmakta ve aradaki benzeyişlerden önemli sonuçlar çıkarılmaktadır. Örneğin Nehring'e[24] göre, ezcümle Gök Tanrı ile, onun adına yapılan kurban töreninin kökeni Asya olup İndo-Cermenlere, diğer unsurlarla birlikte, Altay halklarından geçmiştir. Koppers de[25] İndo-Cermenlerin at kültünde, Orta Asya'dan alınmış unsurlar bulmakta ve bunlara dayanarak eski Türklük ile, eski İndo-Cermenliğin etnoloji ve kültür tarihi bakımlarından ilişkilerini saptamaya çalışmaktadır. Bleichsteiner ise Kafkasya halklarında ve bu arada özellikle Gürcülerde Şamanist izler bulunduğunu ileri sürmüştür.

Fuad Köprülü[26] ise Orta-Asya Türk-Moğol Şamanizminin, Yesevi, Rifai, Kalenderi, Hayderi, Bektaşi ve Torlaki gibi İslam tarikatları üzerindeki etkilerini göstermeye çalışmıştır. Ohlmarks da[27] Rifai dervişlerinin gösterdikleri çeşitli şaşırtıcı marifetleri, Radloff,[28] de Levchine[29] ve Divayev'in[30] Kırgız *baksı*larına dair aktardıkları şeylere benzetir. Nihayet Gordlevskiy,[31] Nakşbendi tarikatında da Şamanizm izlerini görmek istemiştir.

Old,[32] Franke,[33] Schmitt,[34] Şirokogorov,[35] Zelenin'e[36] göre, Şamanizmin eski Çin kültürü üzerinde de etkin olduğu bizzat Çin kaynaklarından anlaşılmaktadır. Aynı kaynaklar, MÖ. 3. yüzyıldan MS. 1. yüzyıla kadar Kuzey Moğolistan'da yaşayan Hun ve Hiungnular ile MÖ. 1. yüzyıldan MS. 3. yüzyıla kadar Doğu Moğolistan'da yaşayan ve Mançularla akraba olan Uhuan ya da Dun-Huların Şamanist olduklarını yazar. Yine Çin kaynaklarından öğrenildiğine bakılırsa, Hunların bir kolu olup 5.-7. yüzyıllarda, Kara-İrtiş kıyıları ile Gobi çölünün kuzeyinde oturan Dulgaslar ile nihayet yine Hunlardan gelen, 5. yüzyılda Yenisey'in yukarı kısımlarında yaşayan ve nihayet bugünkü Karagaslar ile Soyotları oluşturmuş olan Dubolar (Tobalar) da Şamanist idiler. MÖ. 2. yüzyıldan başlayarak, 9. yüzyıla kadar gelen, Çin vekayinamelerinde çeşitli adlarla "doğudaki yabancı halklar" diye anılan ve kimilerine göre, bugünkü Mançu, Tunguz, Gılyak, Aynu ve Goldları oluşturan halklar da Şamanist idiler.[37] Ohlmarks'a[38] göre, eski kuzey halklarındaki *seidhr*ayini de bir tür Şamanizmden başka bir şey değildir.

Gök Türklerin, kısmen eski Uygurların ve nihayet 10. yüzyılın birinci yarısında İbn Fazlan'ın verdiği bilgiye göre, Ural-Hazar çevresinde yaşayan bazı Türk boylarının Şamanist oldukları anlaşılıyor. Aslında zamanında bütün Türk-Moğol ve Tunguz halkları Şamanlığa bağlı idiler. Türkler, Altay ve

Sayan dağları bölgesinde yaşayanları hariç olmak üzere, uzun yüzyıllardab beri İslamlığı kabul etmişlerdir. Bunlardan Sibirya ile doğu Avrupa'da yaşayanların bir kısmı Hıristiyan olmuş, Doğu Moğolistan'da, Sayan dağlarının kuzey taraflarında oturan Soyotlar (Tuba), Nan-şan sıradağlarının kuzey yamaçlarında yaşayan Sarı-Uygurlar çoğunlukla Budizmin etkisi altına girmişlerdir. Böylece Şamanist inanışı bugüne kadar koruyanlar, Altay dağlarının sapa vadilerinde yaşayan Altay-kijiler, Teleütler, Ku-kijiler (Lebedler), Yış-kijiler (Orman Türkleri) ve Şorlardır. Ancak bu bölgedeki Şamanlık da bir taraftan Budistliğin, bir taraftan da Hıristiyanlığın baskısı altındadır. Moğollar genellikle Budist olmuşlardır. Bunlardan yalnız Baykal gölü civarında yaşayan Buryatların bir kısmı Şamanisttir. Kutup bölgesindeki Şamani halklar Laplar ve Skoltlar, Yurak-Samoyedler, Yeniseyliler, ren geyiği ile beslenen Tunguzlar ile at besleyen Tunguzların kuzey kabileleri, Dolganlar, Yukagirler, Çuvanlar, Çukçlar, Lamutlar ve nihayet kuzeydeki Koryaklardır. Ayrıca ren geyiği besleyen Eskimolar, Ostyak-Samoyedler, kuzeyde yaşayan Kazak boyları ve nihayet Amur halkları iler güneyde yaşayan halklar da Şamanist kültür dairesine girerler. Kuzey Amerika yerli kabileleri, Rusya'da Ural ve Volga çevresinde yaşayan bazı halklar, güneybatı Kazak boyları, Türkmenler, Özbekler, Doğu Türkistanlılar, Kırgızlar, Mançular, kuzey Çinliler, Koreliler ve nihayet Aynular da Şamanlığın etkisi altında kalmışlardır. Amerika'da (Aleutlar, güney Alaska ve Labrador Eskimoları hariç) birçok Eskimo grupları, bu arada Grönland Eskimoları da Şamanist sayılırlar.

Sonradan Müslüman, Budist ya da Hıristiyan olan Türk-Moğol halklarında Şamanizmin izlerine hala rastlanır. Nitekim, bugün Altay ve Abakan Türkleri ile Yakutlar ancak resmen Hıristiyan oldukları halde, aslında koyu Şamanisttirler. Bu arada ülkemizde geçerli kimi halk gelenek ve inanışlarında da Şamanizmin kalıntılarını görmek olasıdır.

2. Şamanist Dünya Görüşü

Şamanlığa bağlı halklar çeşitli din ve kültürlerin etkisi altında kaldıkları için, Şamanist dünya anlayışını tam ve açık bir biçimde saptamak çok zordur. Şamani halklar arasında yapılan çeşitli saptama ve gözlemler başta gelemek üzere, onların inanışını yansıtan efsane, masal ve benzeri gibi yazın ürünleri hakkındaki tasarımları, hiç değilse ana çizgileri ile kavramaya yarar.

Şamanistler dünyayı, gök, yeryüzü ve yeraltı olmak üzere 3 kısma ayırırlar. Altay Türklerine göre, aydınlık dünyası olan "yukarıdaki dünya"da Ülgen ile ona bağlı iyi ruhlar bulunur. "Orta dünya"'da insan oğulları yaşar. "Aşağıdaki dünya" ise, Erlik ile ona bağlı kötü ruhların meskenidir. [39] Yakutlarda da "görünen ve görünmeyen dünya" buna yakın bir şekilde, "yukarı", "orta", "aşağı" diye üçe ayrılır. Soyotlar bu 3 dünyayı, üstüste 3 büyük tekerlek halinde düşünürler.

A- Gök Tanrı

Türk-Moğol halklarında çeşitli şekilleri ile *tanrı* kelimesi, eskiden "gök" ve "ilah" anlamında kullanılmıştır. Bazan "ruh, put, tanrısal güç" anlamlarında da gelir. Anlaşıldığına göre, Türk-Moğol halklarında başlangıçta doğrudan doğruya "gök"e tapılmıştır. Bu olasılığı güçlendiren örnekler, onların komşuları olan Çin, İran ve Fin halklarında da vardır. Nihayet Asya'nın kuzey bölgesinde bazı halklarda "gök" için kullanılan kelimenin aynı zamanda "Gök-Tanrı"'yı ifade ettiği görülür. [40] Şamanlığa bağlı bulunan halklarda Gök-Tanrı, göğün belirli bir katında ve insana benzeyen kişileştirilmiş bir varlık olarak tasarlandığı için, kavram bakımından herhangi bir karışıklığı önlemek amacıyla, artık yalnızca "Gök=Tanrı" diye çağrılmayıp, başka başka adlar ile anılmıştır. Nitekim örneğin Altay Türkleri bu varlığa Ülgen (Ulgen, Ülgön) "ulu" ya da Bay Ülgen "zengin ulu" adını verirler.

Altay halklarındaki bir inanışa göre, çeşitli gök ya da gök katları vatdır. Efsanelerde 3 ya da 9 kat gökten sözedilir. Nitekim bunlarda *Kam*, ayin sırasında göğe çıkarken, gök katlarına karşılık oldukları söylenen 7 ya da 9 engel ya da durağı aşmak zorunda kalır.[41] Bu tabaka ya da katların sayısı çeşitli olup, Radloff'a[42] göre, bazan 17'ye çıkmaktadır. Nihayet Verbitskiy[43] Altay yöresinde bazı yerlerde 33 gök dairesinden sözedildiğini yazar. Denildiğine göre, Orta Asya'da gök için yapılan ayin nedeniyle her zaman kurulan olan çadır, doğrudan doğruya göğü simgeler.

Genellikle Tanrı ya da en büyük göksel ruh, göğün en üst katında insan şeklinde tasarlanır. Abakan Türkleri, Gök-Tanrı'nın çadırından bile söz ederler.[44] Altay Türklerine göre ise, Ülgen altın kapılı bir sarayda, altın bir taht üzerinde oturur.[45]Gök-tanrı dualarda çeşitli güçleri ve sıfatları ile anılır. Gökte yaşayan en büyük ruh, insanları, ovaları, çimenleri ve ateş ile yeri, güneşi, ayı ve yıldızları ile gök kubbeyi yaratan, dünyanın düzenini yönetmek ile kaderi belirleyen bir varlıktır. Yakutlarla Altay Türklerine göre, insan oğluna çocuk veren de odur. Gök-tanrı herşeye üstün ve güç sahibi

olmakla birlikte, yalnız iyilik eden bir iyilik tanrısıdır.[46] Diğer tarftan Moğollar, herşeyi bilen Gök-tanrı'nın, hiddet ve hoşnutsuzluğunu kıtlık ve seller gibi korkunç doğa olayları ile gösterdiğine inanırlar.[47] Oysa, kuzey Asya halklarına göre, Gök-tanrı, insanların yaptığı işlerle ilgili değildir. Ülgen için belirli zamanlarda yapılan ve ilkbahar, yaz ve bazan sonbahara rastlayan ayinlerde beyaz bir kısrak kesmek gelenektir.

1- Altay Türklerine göre, Ülgen'in 7 ya da 9 oğlu, 9 kızı ve nihayet birtakım yardımcı ruhları vardır. Anohin'de[48] Ülgen'in oğullarının adları şöyle sıralanmıştır: Karşıt, Pura Kan, Yajıl Kan, Burça Kan, Karakuş, Paktı Kan, Er Kan. Radloff'un Lebed Türkleri arasında saptadığı başka bir söylenceye göre, Bay Ülgen'in 4 oğlu vardır: Pırşak Kan, Töz Kan, Kara Kan, Suylap. Bu sonuncunun oğlu Sarı Kan'dır. Pırşak Kan'ın oğlu Kırgız Kan, Kargısan ırmağı çevresindeki Lebed Türklerinin koruyucu ruhu sayılır. Pırşak Kan'a al at kurban edilir. Kara Kan'dan başka diğer tanrılar insanlara iyilik ederler. Kara Kan ise, tanrıların dünyasından ayrılarak, yeraltının karanlıklarına çekilmiştir. Lebed Türklerine göre, ölüler dünyasının hakimi Erlik, onun oğludur. 7 kattan oluşan göğün en üst katında Ülgen ile karısı oturur. Diğer katlarda ise, bunların oğulları ile, tanrıların insanlara elçi olarak gönderdiği ruhlar bulunur. Ülgen'in oğullarının kökeni bilinmemekle birlikte, göğün 7 kat olarak tasarlanması ve bunlardan her birine, Ülgen'in oğullarından birinin yerleştirilmesi dikkate değer. Altaylılarda her boy, Ülgen'in oğullarından birini kendi koruyucu ruhu sayar. Bu ruhlar için yapılan kurban töreni, Ülgen'e yapılanın aynıdır.[49]

Yakutlara göre de, en büyük tanrının emrinde 7 tanrı bulunur. Bu tanrıya, ilkbahar bayramında ateşe kımız serpilerek kurban sunulur.[50] Priklonskiy,[51] adlarını saydığı bu 7 tanrıdan 7 kardeşin kastedilmiş olacağını yazmaktadır. Ona göre, bunlar gök gürültüsü, şimşek, aydınlık, savaş yaratan, göğün kızgınlığını bildiren, kaderi belirleyen tanrılardır. Aynı yazar Yakutlarda ayrıca 9 tanrıdan sözedildiğini ve bunlara kurban olarak kımız sunulduğunu yazar. Göksel tanrıların sayı, ad, yer ve görevleri halklara göre değişmekte ve bazan birbirine karışmaktadır. Radloff'da[52] geçen değişik bir söylenceye göre, 17 kattan ibaret olan göğün en üst katında Tengere Kayra Kan oturur. Ondan Bay Ülgen, Kızagan Tengere, Mergen Tengere olmuştur. Bunlardan Ülgen, göğün 16., Kızagan Tengere9., hakim, bilgin Mergen Tengere ise 7. katındadır. Kızagan Tengere, Banzarov'a[53] göre, savaş tanrısıdır. Onlarca tehlikeli geçitlerde orduyu yönetmek ve düşmanı yenmekte, bu koruyucu ruhun yardımı olur. Altay *Kam*ı göğe çıkarken Kızagan Tengere'yi "kırmızı yularlı, kızıl erkek deve sırtında, gökkuşağı asalı baba!" diye çağırır. Buna bakarak, onun kırmızı renk ile simgelendiği sanılmaktadır. Mergen Kan'ın yürümesinden, gök gürültüsü ile şimşek oluşur. Ülgen'in en sevgili ve yaşlı oğlu Karşıt'tır. Altay Şamanı Gök-tanrı için yapılan kurban töreninde onu çağırarak ayine başlar. Dualarda "sarı kamış asalı, sarı atlı, sarı dizginli, sarı ipek kürklü" diye betimlenir.[54] Ülgen'in diğer bir oğlu Karakuş (kartal) olup, Şamana göğe çıkarken yardım eder. Pura Kan ise "bulut yeleli"dir. Ülgen'in oğulları arasında ayrıca Kara Kan ve Yajıl Kan geçtiğine bakılırsa, bunların çeşitli renklerle simgelenen gezegen tanrılarına karşılık geldikleri söylenebilir.[55]

Altay Türkleri ile Yakutlarda geçen 7 tanrıya karşılık, Moğollarda birbirinin kardeşi sayılan "dokuz koruyucu tanrı" vardır. Banzarov[56] bunların 9 yıldıza yol gösterdiğini yazar. Harva[57] ise, onların göğün dokuz katını simgeledikleri düşüncesindedir.

2- Altaylılar, Ülgen'in adları belirsiz 9 kızından sözederler. Bunlar toplu olarak Ak kıztar yani "namuslu kızlar" diye anılırlar. İyi ruhlar sınıfına giren bu kızlar, Şaman dualarından analaşıldığına göre, ayin sırasında *Kama* esin ve heycan verirler. Onları simgeleyen kukla biçiminde bebekler, Şamanın cübbesine takılıdır.[58]

3- Altaylılara göre, en büyük Gök-tanrının hizmetinde bir tür elçilik görevi yapan başka yardımcı ruhlar da vardır. Anohin'in[59] yazdığına göre, Altay Şamanı göğe çıkarken, doğruca Ülgen'in katına gitmez. Gök-tanrı, kutup yıldızında Şamanı karşılamak için elçisini yollar. Aynı zamanda *utkuçı* "karşılayıcı" denilen bu elçi, Ülgen ile Şaman arasında aracı olarak görünür. Gök gezisinde Şamana eşlik eden yardımcı ruhlar Yayık, Suyla ve Karlık'tır. Denildiğine göre, birinicisi insanlar arasında yaşar, onları kötü varlıklardan korur ve Ülgen ile insanlar arasında elçilik de yapar. Şaman, kurbanı ancak onun eşliğinde Ülgen'e götürür. Dualarda "ayın, güneşin parçası" diye anılır. Onun beyaz bezden yapılmış, başı, kulakları, elleri, ayakları ve kuyruğu bulunan bir resmi, kurban törenlerinde, bir takım bez parçalarıyla yanyana olarak iki kayın ağacına gerili, beyaz at kılından yapılmış bir ipe bağlanır. Altaylılar ilkbaharda kısrakların ilk sütünü unla karıştırıp bir bulamaç yapar ve Yayık'a adayarak etrafa serperler. Gök gezisinde Şamana yoldaşlık eden ikinci

ruh Suyla'dır. Bu da insanların koruyucusu olup, denildiğine göre, at gözlüdür. Bazı Şamanlar, onu at gözlü bir kartal olarak betimlerler. Suyla, insanların ne yaptığını Gök-tanrı'ya bildirir. Bundan dolayı da *iki tildü* "iki dilli" diye anılır. Ona adak olarak rakı serpmek gelenektir. Aracılık yapıcı ruhların üçüncüsü olan Karlık'a gelince, bu, Suyla'nın iş arkadaşı olup, yine gök gezisinde Şamana eşlik eder. Karlık, ayin sırasında çağırılınca havaya su serpilir.[60]

Güneş, Ay ve Yıldızlar

Altay Türklerine göre, başlangıçta güneş ile ay var olmadıkları halde, sonradan Tanrının gönderdiği bir varlık, göğe madeni iki büyük ayna koyarak dünyayı aydınlatmıştır.[61] Türk-Moğol halklarında bu iki göksel ışık kaynağı hakkında çeşitli efsaneler anlatılır. Bazı halklarda güneşle aya bakarak gaipten haber veren fakcılar da vardır. Şaman cübbesine güneşi ve ayı simgeleyen madeni levhaların takılması, bununla ilgili görülmektedir. Radloff'un[62] yazdığına göre, Türk halklarının çoğunda güneş *dişi,* ay *erkek* olarak tasarlanır. Altay Şamanı göğe çıkarken 6. katta *ay ada* "ay baba"yı selamlar. Yakutlar, ayın küçülmesini, efsanevi ayılarla kurtların onu yemesine bağlarlar.[63] Altay Türklerine göre de, ay tutulması,*yelbegen* denilen bir canavarın ayı yemesinden ileri gelir. Bu korkunç varlığı kovmak için havaya taş, silah atılır, teneke çalınarak gürültü yapılır.[64] Bu gelenek Anadolu'da hala yaşamaktadır.

Çin kaynaklarına göre, Hiungnular güneşe ve aya tapar, savaşta ay büyüdüğü zaman geri çekilirlerdi. Tunguzların da savaşta kazanmak için dolunayı beklediklerinden sözedilir.[65] Güneşle ay, özellikle Tunguzlardaki Şaman ayinlerinde önemli bir rol oynadığı halde, genellikle kuzey Sibirya halklarında bunlara kurban sunulduğu bilinmemektedir. Ama Volga boyundaki Çuvaşların güneşle aya "ak donlu" hayvan kurban ettiklerini öğreniyoruz.[66]

Bazı Altay halklarına göre, gök bir çadır şeklindedir. Yakutlar ise göğü üst üste gerili birçok deri tabakalarından oluşmuş olarak tasarlarlar.[67] Onlara göre yıldızlar, bu tabakalardan gök ışığını sızdıran deliklerden başka bir şey değildir.[68]Kuzey yarımküresinde yaşayan halklar, göğün bir merkez etrafında döndüğünü sanarak bu noktaya "yer göbeği"'ne karşılık olmak üzere "gök göbeği" demişlerdir.[69] Kutup yıldızına yakın olarak düşünülen bu nokta, gök kubbenin bağlandığı bir yermiş gibi tasarlanmış ve bunun için kuzeyde yaşayan halklar kutup yıldızına "çivi, gök çivisi, çivi yıldız" gibi adlar vermişlerdir.[70] Göğün kendi ekseni çevresindeki bu garip dönüşü, onun daha sağlam bir desteğe dayanmış olacağı tasarısını doğurmuştur. Bu nedenden kimi halklar, göğün büyük bir sütun ya da eksenin ucunda döndüğünü sanmışlardır. Nitekim Kırgız, Başkırt ve Batı Sibirya Türk halklarının kutup yıldızını "Demir-kazık", Moğol ve Tunguzların ise "Altın-direk" diye adlandırmaları bundandır.[71] Denildiğine göre, tanrılar atlarını bu kazığa bağlarlar. Harva,[72] Altay Şamanının gök gezisi sırasında tırmandığı direk ya da ağaç gövdesinin, gök eksenini simgelediği düşüncesindedir. Denildiğine göre, Asya'da Gök-tanrıya dua edilen ya da kurban sunulan yerlere dikilen sütunlar da aynı şeyi gösterir.[73] Genellikle yıldızların kutup yıldızına ya da dünyanın eksenine bağlı bulunduklarına ve bu bağlar kopunca birtakım korkunç olayların ortaya çıkacağına inanılır. Yakutlar Zühre yıldızını Ürgel'e (Ülker) aşık, güzel bir bakire olarak düşünürler. Gökte ikisinin karşılaşması, fırtına ve yağmur yaratır.[74] Oysa Buryatların Solbon dediği bu yıldız, efsanelerde erkek olarak geçer.[75]Onlara göre Solbon, atı çok sever. Buryatlar onun bir at sürüsüne sahip olduğundan bile sözeder ve onu atların koruyucu ruhu sayarlar. Bundan dolayı ilkbaharda atlar tımar edilip taylara damga vurulurken, Solbon'un adına havaya *tarasun*denilen bir içki serpmek ve ayrıca ateşe et ya da bulamaç atmek âdettir. Nitekim eskiden bu yıldıza at bile kurban edilmiştir.[76]

B- Yer-Tanrı

"Kara yer" anlamına gelen *yağız yer* deyimi, daha Orhon yazıtlarında *kök tenri* "mavi gök" ile yanyana geçer.[77] Aynı yazıtlarda[78] rastlanan Ötüken ise, Gök Türklerin hükümet merkezi olup, Moğolca yer tanrıçası Etügen isminden gelmektedir. Bu kelime aslında Türk-Moğol halkının ana yurdunu ifade etmiştir. Hiungnuların yok olmalarından sonra dağılan bazı Türk boylarının Altay yöresinde yerleştikleri topraklara verdikleri Ötüken adı, gelenekte Ergenekon olarak geçer. Çin kaynaklarından öğrenildiğine göre, Hiungnularda yılın ilk ayında ata ruhları yanında yer ve gök

ruhlarına da kurban kesmek âdetti.[79] Gerek Türklerde, gerekse Moğollarda büyük bir saygı gösterilen vatan toprağı kutsaldır. Bu kutsallık, kurban bayramlarında Ötüken ile birlikte anılan birçok dağ ve ırmakların tanrılaştırılmasından ileri gelmiştir. Türk halklarında dağ ve ırmakların kutsal sayılmasındaki asıl neden ise, olasılıkla buralarda birtakım ruhların yaşadığına inanılmasındandır. Ayrıca Radloff'un[80] saptadığı bir Şaman duasına göre, Kan "kağan, han" diye anılan dağlara, eski kahramanlara ait kimi anıların bağlı bulunduğu anlaşılmaktadır. İbn Fazlan[81] bazı Başkırt boylarının inandığı 12 tanrı arasında yer, su tanrılarını da sayar. Orhon yazıtlarında kutsal sayılan *yer-sub* "yer-su"dan vatan kastedildiği anlaşılmaktadır.[82] Altay Türklerinde ayin sırasında *yer-su*lar hala anılır. Radloff,[83] onlarda *yer-su* diye saygı gösterilen*yer*in, bir ruhlar bileşkesi olarak tasarlandığını ve bu ad altında 17 ulu hanın toplandığını bildirir. Bunların yaşadıkları yerler, genellikle dağ dorukları ve kaynak çevreleridir. Altaylılara göre, insanları yaratan ve kötü varlıklardan koruyan da bu *yer-su*tanrılarıdır. Anohin de[84] Altaylıların, *yer-su* ruhlarını, bağımsız bir sınıf olarak kabul ettiklerini yazar. Bunların gök ve yeraltı ruhları ile bir ilişkileri yoktur. Sağlığı, hayvanların çoğalmasını sağlayan ve kötü ruhların fenalıklarını önleyen bu ruhlar, kendilerine saygı göstermeyenleri cezalandırır, hasta ederler. Genellikle insana benzetilen *yer-su* ruhlarının genel adı **e**'dir "sahip". Zira, bunlar belirli bir yerin, örneğin bir dağ, bir ırmak ya da bir gölün sahibi sayılır. Bundan dolayı Altaylılarca dağ,ırmak, göl adları yalnızca birer coğrafi isimden ibaret olmayıp aynı zamanda o yerlerin sahipleri olan ruhların adıdır. Her dağın ruhu kendi bölgesinde hüküm sürer ve orasını korur. Bu nedenden Altaylılarda her oymak, kendi bulunduğu yerdeki, dağları, ırmakları ve gölleri birer koruyucu varlık olarak bilir ve onlara saygı gösterir. Altaylılar, bu ruhların yer ile birlikte yaratıldığını söyler ve onlara at kurban ederler. Ayrıca onların adına sütü un ile karıştırıp çevreye serpmek âdettir. Kurban ayini, Gök-tanrıya yapılandan bir gün sonradır. Bu ayinde Şaman törenlerinde gözetilen bütün koşullar yerine getirilir. Volga bölgesinde yaşayan Çuvaşlar da, *sir sıv kudegen* "yer-su sahibi" denilen bir tanrıdan sözederler.[85] Yakutlar dişi olarak tasarladıkları bu tanrının, yalnız otları bitirdiğine değil, aynı zamanda doğuma da yardım ettiğine inanırlar.[86] Şamanların *andarhan hotun* diye çağırdıkları bu varlık, Harva'ya[87] göre, Yakutlarda *doydu iççite* "arz sahibi"'nin aynıdır. Onlarda yer tanrıçasını simgeleyen herhangi bir tasvir yapılmadığı gibi, ona kanlı kurban da sunulmaz. Yalnız ilkbahar şenliklerinde onun adına, bir ağaca bağlanan ineğin sırtına süt dökmek âdettir. Şamanist halklarda genellikle yer canlı bir varlık olarak düşünülür ve ona göre davranılır.

1- Doğa Olayları

Şamanist halklara göre, gerek gökte, gerekse yerde oluşan çeşitli doğa olayları, birtakım ruh ya da tanrıların eseridir:

Gök Gürlemesi ve Şimşek

Çin kaynaklarına göre, Uygurlar, gök gürlediği zaman haykırarak göğe doğru ok atarlardı.[88] Yakutlar da yıldırımdan korunmak için, madeni şeylerle gürültü yapıp, gök gürültüsünü uzaklaştırmaya çalışırlar. Onlara göre, gök gürlemesi ile şimşeği yaratan, Süge Toyon "balta tanrı"dur. Yakutlar balta şeklindeki taşları bu tanrının gönderdiğine inanır ve bu taşlarda birtakım sihirli duyular bulunduğunu söylerler.[89] Turuhansk bölgesinde Tunguzlara göre, gök gürlemesi, gökteki büyük bir kuşun kanat çırpışından oluşur. Göğe çıkan Şamanı türlü tehlikelerden koruyan bu kuştur. Altay bölgesindeki Teleütler onu bir kartala benzetirler.[90] İbn Fazlan[91] 10. yüzyılda Volga bölgesindeki Bulgarların yıldırım düşen eve bir daha girmediklerini yazar. Pallas'ın[92] bildirdiğine göre, Kalmuklarda yıldırım çarpmasıyla ölenler özel bir törenle gömülürdü. Yıldırımın düştüğü yere yaklaşmak genellikle tehlikeli sayılır. Buryatlarda yıldırım düşen mesken ya terk edilir ya da o yeri kötü ruhlardan temizlemek için Şaman tarafından özel bir ayin yapılır.[93]

Türk-Moğol halkları, gök gürültüsünü yarattığına inanılan varlığa kurban da sunmuşlardır. Moğollar evi ve hayvanları ondan korumak için yere süt ya da kımız serperlerdi.[94] Altay Türklerinde de ilkbaharda gök gürültüsü duyulduğu zaman, dağlara çıkıp dört yöne süt serpmek âdetti.[95] Potanin'in[96] yazdığına göre, Soyotlar bu nedenle çadırın çevresinde üç defa dönüp yere süt serperler. Çin vekayinamelerinin bildirdiğine göre, Uygurlar, yıldırım düşen yerde ilkbaharda toplanıp koyun keserlerdi.[97] Soyotlarda buna benzer bir âdet hala vardır.[98] Şaşkov'un[99] yazdığına göre, gök gürlemesini yaratan tanrıya bir kır at adarlar. Bu amaçla hazırlanan yerde dua edildikten

sonra, gemi çıkarılan hayvan serbest bırakılır. Böyle bir ata artık kimse dokunamaz.

Rüzgar ve Yağmur

Yakutlara göre, rüzgarlar dağlarda uyur ve herhangi bir gürültü ile uyanırlar. Yine bunlar kasırgada yaşadığına inandıkları bir ruhtan sözeder ve buna *hollorak iççite* "kasırga ruhu" adını verirler.[100] Kimi Şamanist halklar, rüzgarın hastalık yarattığına inanırlar. Türkçede *yel* kelimesinin "rüzgar, cin, salgın hastalık" gibi anlamlara gelmesi bundandır.[101]Buryatlara göre, sıradan rüzgardan farklı olup, çoğunlukla ilkbahar ve sonbaharda esen ve *zada* denilen bir rüzgar vardır. Bunu doğuran ruha *zada sagan tengere* denir. Onlarda, *zada ulan şulun* adını taşıyan kırmızı bir taş, *zada* estirmeye yarar. Ayrıca suya düşen bir gök taşının da bu rüzgarı yarattığına inanılır.[102] Moğolistan'da rüzgar, yağmur, kar ve don yarattığına inanılan bir taştan sözedilir. Söylentiye göre, bu taş dağlarda geyik, su kuşu, yılan gibi hayvanların başında ya da bir öküzün karnında bulunur. Denildiğine göre, bu taştan daha çok avcılar yararlanır ve örneğin av hayvanının izini sürebilmek için bununla kar yağdırır ya da bir ırmağın sularını dondurup kolaylıkla bir yakadan bir yakaya geçmeyi sağlarlar.[103] Yakutlarda bu sihirli taşa *sata* denir. Altaylılara göre de *yada* taşı sayesinde havayı istenilen şekilde değiştirmek olasıdır. Bununla ilgili olarak onlarda havayı şu ya da bu şekilde değiştirebilen *yadaçı*lardan bile söz edilir.[104] Nitekim eski Türkçe metinlerde "yağmur taşı" anlamına gelen *yad*, *Divan lugat al-Turk*'te[105] *yat* olarak "belirli taşlarla (*yada* taşı) yağmur ve kar yağdırmak için yapılan bir tür *kam*lık", *yatçı* "yağmur yağdıran sihirbaz" demektir. F. Köprülü yağmur taşına dair yazmış olduğu bir makalede[106] bu konuya dair Doğu kaynakları ile Batıda yapılan araştırmaları etraflıca tanıtmıştır. Ayrıca Ş. Yaltkaya,[107] eski Türk geleneklerinin bazı dinsel kurumlara etkisini araştırırken yağmur taşı üzerinde de durmuştur.

2- Doğanın Sahibi Olan Ruhlar

Altay halkları belirli bir yerin ya da birşeyin hakimi olarak tasarladıkları ruhlara "sahip" anlamında *e* derler. Yakutlarda buna*iççi*, Volga bölgesindeki Türklerde *öye*, Buryatlarda *ecen*, Tunguzlarda ise *amaka* anlamdaşdır.

Türk-Moğol halkları, eskiden beri başka halklarca da kutsal sayılan ateşe büyük bir saygı göstermiş ve onda bir ruh bulunduğuna inanmışlardır. Altaylılar bu ruha *ot ezi* "ateş sahibi", Yakutlar, aynı anlamda olmak üzere, *ot iççite* derler. Ateşin gökten geldiği, Türk-Moğol halklarında pek yaygın bir düşüncedir. Türklerin eskiden beri ateşte temizleyici bir güç gördükleri, tarihi belgelerle sabittir. Bu arada ateşin insanı kötülüklerden, kötü ruhlardan ve dolayısıyla hastalıklardan koruyan bir özelliği olduğu inancı, çeşitli nedenlerle yapılan törenlerden de anlaşılmaktadır.[108] Türklerde eskiden ateş, gelecekten haber veren bir unsur olarak da kullanılmıştır.[109] Türk-Moğol halkları ateşi insan biçiminde, canlı bir varlık olarak düşünür ve ona karşı saygıda kusur etmemeye çalışırlar. Altay ve Sibirya halklarında ateşe kurban da sunulur. Yeni evlenenlerin ateşe törenle yağ dökmesi, yemek yerken, içki içerken ateş ruhuna da bir pay ayrılması âdettir.[110] Soyotlar ile Altay Türkleri, ateş ruhuna kurban olmak üzere, koyun,[111] Buryatlar ise, kısrak keser.[112] Başka ruh ya da tanrılara sunulan kurbanların da bazan ateşe atıldığı görülür. Nitekim Beltirler, Gök-tanrıya kurban olarak kesilen hayvanın kemikleri ile derisini ateşe atıp yakarlar.[113] Moğollarla, Altay halkları ateş ruhunu dişi olarak düşünürler. Teleütlerde bir *ot ene*"ateş ana"dan sözedilir. Buryatlar ile Çuvaşlarda da "ateş ana" ile "ateş baba" yanyana geçer.[114] Buryatlarda *gali eceni* "ateş ruhu" simgeleyen bebekler, ocağın yanında bulunan bir çekmecede saklanır.

Volga Türklerinin bir *öy öyesi* "ev sahibi" vardır. İnsan şeklinde düşünülen bu ruh, evi korur, ev halkının iyiliğine çalışır. Ama, herhangi bir şekilde küstürülürse, eve hastalık da getirebilir. Onun için bu ruha, yılda hiç olmazsa bir kez bulamaç sunulur ya da sonbaharda bir kurban kesilir. Volga Türklerinde bir de *abzar öyesi* denilen "ahır ruhu" geçer. O bölgede bu ruhun adına siyah bir kuzu kesmek âdettir.[115] Yakutlar ev ruhuna *cie iççite* derler. Onlarda ayrıca *balagan iççite* "çadır sahibi" diye bir ruhtan söz edilir.[116] Sibirya halklarında ev ruhunu simgeleyen bebeklere de rastlanır. Soyotlar yemek yedikleri zaman, kumaş, deri ya da tahtadan yapılmış olan "ev sahibi"ne de bir pay ayırmayı unutmazlar.[117]

Türk-Moğol halklarına göre, bir de “orman ruhu” vardır. Kazan bölgesinde ona *urman öyesi*, Tunguzlar *ure amaka*, Buryatlar*oin ecen* derler. Ormanlarla kaplı dağlık bölgelerde yaşayan Karagaslarda *dag ezi* “dağ sahibi” adında bir tanrı da vardır. Yakutlarda buna *tıa iççite* (tıa=tayga “ormansız dağ”) denir. Bunlar aynı ruha *bayanay* ya da *barallak* adını da verirler.[118]Onlara göre, *bayanay* avcıların koruyucu ruhu sayılır. Dağ ruhunun ormanda yaşayan hayvanlara sahip olduğuna inanıldığından, onun adına ateşe çay ya da yağ dökmek âdettir. Orman ruhuna kurban olarak, ayrıca bez parçaları, kürkler de sunulur.

Şamanistlere göre, geçilmesi zor yollarda hüküm süren, tehlikeli dağ geçitlerini tutan başka ruhlar da vardır. Yakutlar bunlara *sol iççite* “yol sahibi” ya da *attuk iççite* “geçit sahibi” derler.[119]

Sibirya’da dağ başlarında ve genellikle geçilmesi zor yerlerde *oba, obo* denilen taş yığınlarına rastlanır. Denildiğine göre bunlar yolcuların bir kazaya uğramamak için attıkları taşlardan oluşmuştur. Radloff[120] Altaylıların bir dağı aşarken ya da bir ırmağı geçerken o yerin ruhu için yığına taş attıklarını ya da kutsal sayılan bir ağaca bez parçası ya da iplik bağladıklarını yazar. Kimi araştırmacılar, yığına atılan taşı, o yerin ruhuna sunulan bir kurban olarak değerlendirirler. Bazılarına göre de bu, sihir için yapılan bir âdetten başka birşey değildir. Harva[121] ise, bunun, serbest kalınca zararlı olabilen ruhu, belirli bir yere bağlamak amacıyla yapılmış olabileceğini öne sürer.

Ayrıca “su sahibi” denilen ruhlar da vardır. Yakutlar ilkbaharda balık avına başlarken *u iççite* “su ruhu”’ye henüz buzağılamamış bir inek kurban eder, ayrıca balık ve içki sunarlar.[122] Yakutların su ruhuna verdikleri diğer bir ad *ukulan toyon*’dur.[123] Karagaslar *sug ezi* dedikleri su ruhuna saygı gösterir ve bol balık avlıyabilmek için onun adına kıyıdaki bir kayın ağacına renkli bezler bağlar ve ayrıca ateşe çay, yağ, süt dökerek kurban sunarlar.[124] Buryatlar su ruhuna *uhun ecen* derler.

C- Yeraltı Ruhları

Şamanistlere göre, karanlık alemi olan yeraltında genellikle korkunç ve kötü ruhlar yaşar. Altaylılar bunlara *kara töz* “kötü ruh”, *kara neme* “kötü nesne” ya da genellikle *tümengi töz* adını verirler. Yeraltında yaşadıklarına inanılan ve birtakım korkunç şekillerde düşünülen *ayna, ada, aza yör, üzüt, yek* ve benzeri gibi ruhlar da vardır. Kötü ruhların başında, yeraltı dünyasının hakimi sayılan Erlik Kan gelir. Uygur metinlerinde Erklig Kan “güçlü han” diye geçen Erlik, Budistlerde yeraltı hükümdarı olan Yama’ya eşittir. Minusinsk bölgesindeki Türklerin İrle Kan ya da İl Kan’ı, Buryatların Erlen Kan’ı da Erlik Kan’dan başka bir şey değildir. Yakutlarda yeraltının hakimi olarak anılan Arsan Duolay’ın Erlik’i simgelediği söylenir.[125]Priklonskiy’e[126] göre, Yakutlarda yeraltı hükümdarı olarak geçen Buhar Dodar, bir boğanın sırtında düşünülür. Kara-Kırgızlarda kötü ruhların hakimi olan Arman ise, Farsça Ahriman’dan gelmektedir.

Altaylılara göre Erlik, yeraltının en alt katında kara çamur ya da başka bir söylenceye göre, kara demirden yapılmış bir sarayda, kara bir taht üstünde oturur. Şaman dualarında Erlik’in korkunç bir varlık olarak betimlendiğini görüyoruz.[127]Ayrıca yeraltındaki bir ırmakla onun kıyılarında yaşayan korkunç canavarlardan da söz edilir. Altaylılar en büyük felaketleri, kızamık, kızıl, tifo gibi hastalıkları, hayvan kırgınını ondan bilirler. Altaylılarca Erlik kendisine kurban sunulmasını sağlamak için bu gibi işleri yapar. Erlik Şaman dualarında Kayra Kan “kesici han” diye anılır. Zira, denildiğine göre, altaylılarda iplik gibi düşünülen ruhu onunkestiğine inanılır. Erlik insanın canını alıp yeraltına götürür; orada sorguya çektikten sonra kendi emrinde kullanır. Erlik’e giden yolda *pudak* denilen engeller vardır. Şaman bu engelleri, ancak büyük bir çaba harcayarak aşar. Erlik’i simgeleyen put ya da resimler yapılmaz.

1. Erlik’in 7 veya, başka bir söylenceye göre 9 oğlu vardır: taş bilekli Bay Bahadır, Karaş, bakır bilekli Kerey Kan, Uçar Kan, Yabaş Kan, Kömür Kan, Şedey Kan. Erlik’in oğulları yeraltındaki bütün kötü ruhları yönetirler. Denildiğine göre bunlar, yeraltına inen Şamana yol gösterir, babaları ile Şaman arasında aracı rolü oynarlar. Bunlar koruyucu ruh olarak da saygı görürler. Altay halklarında Erlik ile oğullarına zayıf ve hatta hasta hayvanlar kurban edilir. Köyün kuzeyinde, dikenli çalılık bir yerde hazırlanan kurban yerine *tayılga* denir. Erlik’e hiçbir zaman at kurban edilmez. Ona ve oğullarının adına çoğunlukla kara boğa ya da inek kesilir. Erlik’in oğullarından Karşıt’ı simgeleyen, kara çaputtan yapılmış 9 şeritli bir bebek, çadırın içinde, kapının sol tarafında bulunur.[128]

2. Altay Şamanlarının aktardığına göre, Erlik'in 8 ya da 9 kızı vardır. Bunların belirli bir görevi yoktur. Oyun oynar, dans eder ve yeraltına inen Şamanı kandırıp, babalarına getirilen kurbanı kapmaya çalışırlar. Dualarda kara yüzlü, kara saçlı ve şehvetli varlıklar olarak betimlenirler. [129]

3. Yeraltında yaşayan ve aslında ölüm ya da ölü ruhları olan diğer varlıklara gelince, bunlar çeşitli adlarla anılırlar. Lebedlerde *aza* denilen kötü ruhun baskısı altında bulunan bir kimseyi kurtarmak için, Şaman tarafından kara renkli bir hayvan kesilir.[130] Teleütlere göre *üzüt,* ölünün, kırkı çıkıncaya kadar mezarlıkta yaşayan ve ara sıra eve girmek isteyen ruhudur. Onu Şamandan başka kimse göremez. Gerek *aza,* gerekse *üzüt*ün kasırgada bulunduğuna inanılır. Aynı zamanda hastalık yaratan bu ruhları, Şaman özel bir ayin yaparak uzaklaştırmaya çalışır.[131] Altay Türkleri ile Telengitlerde geçen *körmöz*ler de ölü ruhları olup insanın ruhunu kapmak suretiyle hastalığa neden olabilirler. Altay Türklerindeki bu ruhlara, Yakutların *Abası* ve *Yör* dedikleri ruhlar eşittir. Bunlardan *Yör*ün *menerik* denilen ruh hastalığını yarattığı söylenir. Kötü ruhu ancak Şaman uzaklaştırabilir.[132]

D- Doğum ve Ölüm Ruhları

Altay Türklerine göre, insanın ruhu *(kut),* doğmadan önce gökte bulunur. Teleütler, çocuğa ruh veren Enem Yayuçı'nın göğün dördüncü katında yaşadığını söylerler. Denildiğine göre, çocuğun ruhu, kırmızı bir kurt biçiminde annenin bedenine girer. Doğum tanrıçası çocuğun ne kadar yaşayacağını da saptar. Onlarca üçüncü kat gökte bulunan ve hayvanlara can veren Ermen Kan adında başka bir tanrısal varlık daha vardır.[133] Radloff[134] Altaylıların doğumla ilgili inanışları hakkında oldukça geniş bilgi verir. Altaylılara göre Ülgen, çocuğun doğması için, oğlu Yayık'a emir verir. Bu da göğün beşinci katında bulunan ve dişi olarak düşünülen Yayuçı'ya "yaratıcı" babasının emrini aktarır. Nihayet Yayuçı da göktekisüt *ak köl* "süt akı göl"'den canı alarak çocuğu doğurtur ve yaşamı boyunca ona yardım eder. Yakutlara göre, çocuğun ruhu bir kuş şeklinde gökten gelir.[135] Onlar, gökte oturan ve Ayısıt Hoton denilen bir doğum tanrıçasından da sözederler.[136] Yakutların inanışına göre, doğumundan 3 gün sonra çocuk, Eyehsıt denilen başka bir koruyucu ruhun korumasında büyür.

Orhon yazıtlarında anlatılan Umay da çocukları koruyan dişi bir ruhtur.[137] *Divan lugat al-Turk*'te[138] geçtiğine göre, Umay'ı hoşnut edenler, çok çocuk doğurur.

Teleüt kadınları doğum sırasında kendi koruyucu ruhlarının yardımına güvenirler. Onların *emegender* ya da *enekeler* diye andığı bu ruhlar, ölmüş büyükana ve büyükbabaların ruhlarından ibarettir. Bunları simgeleyen bebeklere süt ve undan yapılmış bir bulamaç sunulur. Eskiden bu ruhlara koyun da kurban edilmiştir.[139] Çocuğun dünyaya gelmesi, Sibirya halklarında özel şenlikler yapılarak kutlanır.

E- Ölüm ve Ölüm ile İlgili İnanış ve Törenler

Şamanist halklar, hastalık gibi, ölümü de kötü ruhların bir eseri sayarlar. Altay Türklerine göre, yeraltı dünyasının hakimi olan Erlik, yeryüzüne gönderdiği *aldaçı*lar aracılığıyla insanların ruhunu yakalatarak yaşama son verir.[140] Yakutlar da ölümü, insanın ruhunu kötü ruhların kapıp yemesi ile açıklarlar.[141] Denildiğine göre, ölümü yaratan ruhlar, ya ailenin ölmüş bireylerine ya da yabancı ölülere aittir. Ölüm halinde ruhun bir kuş şeklinde uçup gittiği düşünülür. Bunun yansımalarını, ölüm niteliğini anlatan anlatım şekillerinde buluyoruz. Nitekim, Orhon yazıtlarında Bilge Kağan, babasının ölümünü şöyle anlatır: *kanım kagan.... uça barmış*: "babam hakan.... uçup gitmiş (yani ölmüş)". [142] Ayrıca *Babur-name*'deki:[143] *Şayh Omar.... şonkar boldı*: "Şeyh Ömer doğan kuşu oldu (yani öldü)" demektir. Genellikle ölünün, çevresinde olan şeyleri duyduğuna inanılır ve evine döneceğinden kaygılanılır. Yakutlarla, Soyotlar ölüden korktukları için, cenazeyi bazan olduğu gibi çadırda bırakıp kaçarlar. Sanıldığına göre, ölünün ruhu, Şaman tarafından özel bir tören ile yerin altına götürülünceye kadar evde dolaşır.

1- Yas Tutma

Şamanist halklarda ölen için duyulan acı, çeşitli şekillerde ve birtakım törenlerle ifade edilir.

Jordanes (yaklaşık 6. yüzyılın ortalarına doğru) Attila'nın defin töreni sırasında Hunların, gelenekleri nedeniyle, saçlarını kestiklerini yazar. Aynı yazara göre, onlar bir kahraman için göz yaşı dökmez, yüzlerini yaralayarak kan akıtırlardı.[144] Çin kaynaklarına göre, Tukuelerde aile bireyleri, ölünün bulunduğu çadırın kapısı önünde ağlayıp haykırırken, yüzlerini bıçakla yaralayıp kanlı göz yaşları dökerdi.[145] Orhon yazıtlarında Bumın Kağan ile kardeşi Kül Tigin'in ölümü nedeniyle komşu halklardan gelen kurullar arasında yas tutan *(yogçı)* ve ölüye ağlayan *(sıgıtçı)* kişilerin bulunduğundan sözedilir. Yas *(yog)* töreninde bulunan kişilerin, yas işareti olmak üzere, kulak ve saçlarını kesmeleri âdetti.[146] Katanov'a[147] göre, Kazak-Kırgızlarda ölünün gömüldüğü gün, dul kalan eşi ile kızlarının saçlarını kesmek âdettir. Beltirlerde de ölü gömülürken, karısının saçları çözülerek ortadan kesilir. Hiungnuların, kesilen saçları, başka değerli şeylerle birlikte mezarın içine koydukları anlaşılıyor. Nitekim Urga çevresinde Noyin-Ula'da bulunan bir Hun mezarında, ipek örtüye sarılı 17 saç örgüsü bulunmuştur.[148] Saç kesmenin, ölüye sunulan bir tür kurban sayılmış olması olasıdır. Radloff'da[149] geçtiğine göre, Kırgızlarda ölenin atının kuyruğu ile yelesini kesmek de yas işaretidir.

2- Definle İlgili Gelenekler

Ölünün yakılarak ya da yakılmadan türlü şekil ve durumlarda gömülmesi, ölüm ile ilgili inanış ve törenlerin bir aşamasını oluşturur. Çin kaynaklarına göre, MS. 1. yüzyılın başlangıcında Moğolistan'ın doğusunda oturan Hunlar, kabile reislerini sırmalı giysiler içinde gömerlerdi.[150] Yine Çin kaynakları MS. 5.-8. yüzyıla kadar Gobi çölünün kuzeyinde, Kara İrtiş bölgesinde yaşayan Tukuelerde ölünün atı ve eşyası ile birlikte yakıldığını yazarlar.[151] Aynı kaynaklardan öğrenildiğine göre, MS. 5. yüzyılda Yenisey'in yukarı taraflarında yaşayan Dubolar, ölüyü bir tabuta yerleştirdikten sonra, dağların tepesine ya da ağaçların üstüne koyarlardı. Bunların soyundan olup, bugün de Tuba diye anılan Soyotlar, Şaman ölülerini bir tabuta koyduktan sonra, yereçakılı kazıkların üzerine oturturlardı.[152] Gök Türklerde, ölen hakan ya da beyin yaşarken öldürdüğü düşman sayısınca taştan heykeller dikmek âdetti. Bunlara *balbal* denir.[153] Denildiğine göre, bundan amaç,*balbal*ın simgelediği kişinin, ölüler dünyasında, ölene hizmet etmesini sağlamaktı.[154] İbn Fazlan'ın[155] yazdığına göre, eskiden Hazarlar ile Oğuzlarda ölüyü ırmak yatağına gömmek âdeti vardı. Bunun için önce başka bir yön verilen ırmağın yatağında, dayanıklı malzeme ile bir mezar hazırlanır ve ölü buraya gömüldükten sonra sular eski yatağına çevrilirdi. Hazarlar sonradan ölüyü yakmaya başladılar. 10. yüzyılda Oğuzlarda büyük bir kişi öldüğü zaman ev biçiminde bir mezar hazırlanır, ölü, giysisi ve silahları ile buraya gömülürdü. Mezara ayrıca içki koymak da unutulmazdı. Mezar kapatılıp bir kümbet haline getirildikten sonra, ölenin atlarından baan yüzlercesi kesilip, eti yenir, derileri ile başları sırıklara asılırdı. Nihayet ölenin yaşarken öldürdüğü düşmanların sayısı kadar tahtadan heykeller yapıp mezarın başına dikmek âdetti. Oğuzların inanışına göre, ölü kendisine kurban edilen atlara biner ve tahta heykellerle simgelenen düşmanları da ölüler dünyasında ona hizmet ederdi. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre, sonradan Uygurları oluşturan Kao-çelerde de ölü bütün silahları ile donatılarak mezarın ortasına dik bir durumda gömülürdü.[156] 13. yüzyılda Orta Asya'yı dolaşan Plano Carpini'nin Türklerin defin gelenekleri hakkında verdiği bilgiler de önemlidir. Onun yazdığına göre, Türklerde bir bey ölünce, gizlice gömülürdü. Ölünün önüne et, süt gibi yiyeceklerle donatılmış bir masa konur, ayrıca ölünün atı da, bütün takımı ile birlikte, mezara gömülürdü. Mezarın başında yine bir at kesilip yenildikten sonra, ölenin arabası ve evi tahrip edilirdi.[157]Mezarın başına, sırığa geçirilmiş at dikmek âdeti, Altay halklarında da görülür.[158] Bütün bu törenlerin esası, öleni, gittiği yeni bir dünyada, ölüler dünyasında kullanacağı canlı, cansız çeşitli şeylerle donatmak inanışına dayanmaktadır.

Bugünkü Türk halklarının ölü gömme âdetlerinde, çeşitli kültür akımlarının etkisi görülür.[159] Sarı-Uygurlar ölüyü ya yakar ya da bozkıra gömerler. Lamacılığın etkisi altında bulunan Soyotlar da ölüyü genellikle bozkırda açığa bırakır, sayılan kişilerin cesetlerini törenle yakarlar. Kara-İrtiş bölgesinde yaşayan soyotlar Şaman ölülerini kara çam dalları arasına kurulan kerevetlerin üzerine yatırırlar.[160] 13. yüzyılda Pallas'ın[161] yazdığına göre, Beltirler ile Kuznetsk bölgesinde ve dağlık yerlerde yaşayan bazı Türk boylarında da, tahta tabutlar içine koydukları ölülerini gömmez, ormanın ıssız bir köşesinde, ağaçların üstüne koyarlardı. Ayrıca ölünün yanına yiyecek, giyecek gibi şeylerle yayı ve içi kırık oklarla dolu olan sadağı konur, cenaze töreninde kesilen atın derisi ile başı, yakında bulunan ağaçlara asılırdı. Bazı yerlerde Şaman ölülerinin gömülmesinde hala eski âdetlerin geçerli olduğu anlaşılıyor. Sagaylar eski bir geleneğe uyarak Şaman ölüsünü yere

gömmeyip, giysisi ve davulu ile birlikte, bir dağın tepesine koyarlar.[162] Tunguzlarda ölüyü kazıklar üstüne kurulu bir kerevete uzatmak geleneği hemen hemen geneldir. Onlarda ölenin zamanında bindiği ren geyiği kesilip mezarın başında yenir, derisi bir ağaca asılır.[163] Bugün resmen Hıristiyan olan Yakutlarda, eski geleneğe uyarak ölüyü giysisiyle gömmek âdettir. Defin sırasında, ölen erkekse, atı da kesilir; kadınsa, bir inek boğazlanır. Nihayet daha kuzeyde yaşayan ; kadınsa, bir inek boğazlanır. Nihayet daha kuzeyde yaşayan Yakutlar, ölü için ren geyiği keserler.[164] Yakutlar eskiden ölülerini içi oyuk bir ağaç gövdesine ya da tahta bir tabuta yerleştirip kazıklar üstüne koyarlardı.[165] Bunların yanında çeşitli silahlar, av malzemesi, giyecek ve ev eşyası bulunmuştur. Gmelin'e[166] göre, Yakutların eskiden ölüleri yakmak âdeti vardı. Ayrıca zengin bir kişinin ölümünde, kendisine öteki dünyada hizmet etmeleri için, en iyi uşakları da yakılırdı. Yakutların eskiden erkekle birlikte eşini de diri diri gömdüklerinden söz edilir.[167] Şimkeviç'e[168] göre, onlarda sayılan kişi öldüğü zaman, takımıyla birlikte binek atı, yiyecek ve giyecek yüklü ikinci bir at ve nihayet ölülerdünyasında efendisine hizmet edecek bir uşak da gömülürdü.

F- Evrenin Yaratılışına Dair Efsaneler

1- Yerin Yaratılışı

Dünyanın yaratılışına dair Asya'da anlatılan efsanelerin çoğunda, büyük, eski bir denizden sözedilir. Denildiğine göre, göksel bir varlık, yeri bu denizden yaratmıştır. Tunguzlar arasında saptanan bir efsaneye göre, Tanrı bir ateşle eski denizi kısmen kurutarak dünyayı yaratmıştır.[169] Yakutlar ise, dünyanın gökten ya da denizin dibinden hazır olarak getirildiğini söylerler. Altay Türkleri ile Buryatlar arasında saptanan yaratılış efsanelerinde "iyi" ile "kötü"yü simgeleyen "Tanrı" ile "şeytan" karşı karşıyadır. Bu dualist düşüncenin en çok Zerdüşt dininde geliştiği göze çarpar. Yaratılış mitolojilerinde şeytan hemen daima insan kılığında görülmektedir. Bazan kuş biçiminde de geçer.[170] Denildiğine göre, bu gibi efsanelerde bunlara ait bazı motifler, Finlandiya'dan kuzey ve güney Amerika'ya kadar uzanan geniş bir alana yayılmış bulunmaktadırlar. Şu halde bu efsanelerin, yeri henüz saptanamamış bulunan bir ya da çeşitli merkezlerden çıkmaları olasıdır.

2- İnsanın Yaratılışı

Orta ve Kuzey Asya'da insanın yaratılışına dair anlatılan efsanelerde, yerin kökenine ait mitolojilerde olduğu gibi, birbirine zıt iki varlık, yani yapıcı (Tanrı) ile bozucu (şeytan) karşı karşıya buunur. Bir Altay efsanesine göre, Ülgen'in yarattığı insanlara can veren Erlik'tir.[171] Genellikle Asya'da insanın yaratışını anlatan efsanelerde, kısmen eski İran'ın, kısmen de Hıristiyanlık ya da Maniheizmin etkisi görülür.

G- Dünyanın Sonuna Dair Mitler

Altaylılara göre, üzerinde insanların yaşadığı dünya, Tufan'dan sonra bugün ikinci devresine girmiş bulunuyor. İlk Tufan'ın olacağını önceden bilen yedi kardeş arasında Erlik ve Ülgen de vardır. Bu halklardaki Tufan efsanesinde, genellikle Rusların etkisi ile, Hıristiyanlığın izleri göze çarpar.

İnsanlarla meskun olan dünyanın, bugün de başka bir tehlikeyle karşı karşıya bulunduğu söylenir. Bu da, günün birinde yerin dibinin delinmesi sonunda, dünyanın çevresindeki denizin her yeri kaplayacağı ya da dünyanın başka bir Tufan ile mahvolacağı inanışına dayanır. Altay Türkleri arasında saptanan başka bir efsaneye göre de, bir ateş tufanı içinde dünyanın sonu gelecektir.[172] Bu efsanede Budist mitolojiden alınmış unsurlarla Şamanist inanışın izleri yanyana bulunmaktadır.

Bibliyografya

Altayskaya tserkovnaya missiya Petersburg, 1865.

Buryatskiya skazki I poverya (Zapiski Vostoçno-Sibirskago Otddela Russkago Obşçestva) İrkutsk, 1889, I, sayı 1

Skazaniya buryat, zapisannıya raznımi sobiratelyami (Zap. Vost.-Sibir. Otd. Rus. Geog. Obşç.)

İrkutsk, 1890, I, sayı 2

Adrianov, A.V.- Şamanskaya misteriya (Etnografiçeskoe Obozrenie) Moskova, 1909

Agapitov, N.N.- Hangalov, M.N.- Alm. kısaltılmış trc.: Stidea, L. Das Schamanentum unter den Burjaten (Globus) Braunschweig, 1887, LII, sayı 16, s. 250-253

Agapitov, N.N.- Hangalov, M.N.- Materialı dlya izuçenia şamastva v Sibiri. Şamantstvo u buryat Irkutskoy gubernii (Izvestiya Vostoçno-Sibirskago Otdela Russkago Geografiçeskago Obşçestva), Irkutsk, 1883, XIV, sayı 1 ve 2, s. 1-61

Amschler, W.- Über die Tieropfer (besonders Pferdeopfer) der Telingiten im sibirischen Altai (Anth.) 1933, XXVIII, sayı 3-4, s.305-313

Anderson, W.- Nordasiatische Flutsagen Dorpat, 1923

Anohin, A.V.- Duşa I ee svoystva po predstavleniyu teleutov (Sbor. Muz. po Antrop. I Etnog. p. Akad. N.), Leningrad, 1929, VIII

Anohin, A.V.- Materialı po Şamanstvu u altaytsev (Sbornik Muzeya po Antropologii I Etnografii pri Akademii Nauk) Leningrad, 1924, IV, 2

Anohin, A.V.- Şamanizm u teleutov (Sibirskaya Jizn) Tomsk, 1913, nr. 253

Anohin, A.V.- Türkçe trc.: A. İnan, Altay Şamanlığına ait maddeler (Ülkü), Ankara, 1940-1941, XV, sayı 85, 88, 89, 90, XVI, sayı 91, 93, 95, XVII, sayı 100

Anuçin, V.I.- Oçerk Şamantsva u Yeniseyskih ostyakov (Sbor. Muz. po Antrop. I Etnog. p. Akad. N.) Petersburg, 1914, II

Banzarov, D.- Çernaya vera ili Şamanstvo u mongolov, Petersburg, 1891

Bergeron, P.- Voyages faits principalement en Asie dans les XII, XIII, XIV et XV siécles par Benjamin de Tudele, Jean du Plan-Carpin, N. Aschelin, Guillaume de Rubruquis, Marc Paul Venitien, Haiton, Jean de Mandeville et Ambroise Contarini, La Haye, 1735, 9I-II

Bleichsteiner, R.- Rossweihe und Pferderennen im Totenkult der kaukasischen Völker. Die İndogermanen und Germanen frage: neue Wege zur Lösung (Wiener Beiträge zur Kulturgeschicte und Linguistik) Salzburg-Leipzig, 1936, IV, 413-495

Bogoras, V.G.- K psihologii Şamantsva u narodov severovostoçnoy Azii (Etnog. Oboz.), Moskova, 1910, LXXXIV-LXXXV, sayı 1-2, s. 1-36

Bogoras, V.G.- Oçerk materialnago bıta olennıh çukçey (Sbor. Muz. po Antrop. I Etnog. p. Akad. N.) Petersburg, 1901, I, sayı 2

Bogoras, V.G.- The Chukchee (American Museum of Natural History. The Jesup North Pacific Expedition), New York, 1904, VII

Bogoras, V.G.- The Shamanistic Call and the Period of Initiation in Northern Asia and Northern America (Periceedings of the 23rd International Congress of Americanists -1923), New York, 1930, s. 441-444

Brand, A.- Beschreibung seiner grossen Chinesischen Reise anno 1692, Lybeck, 1734

Buluç, S.- Altay Türklerine göre dünyanın yaratılışı ve sonu (Ülkü), Ankara, 1941, XVII, sayı 102

Buluç, S.- Şamanizm (Türk Amacı), İstanbul, 1942, I, sayı 1-6, 1943, II, sayı 8

Buluç, S.- Şamanizmin menşei ve inkişafı hakkında (Edeb. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi), İstanbul, 1948, II, sayı 3-4, s. 277-290

Büchner, V.F.- Schaman (EI), 1934, IV, 324b-325b

Chadwick, N.K.- Shamanism among the Tatars of Central Asia (J. Anth. I.), London, 1936, LXVI, 75-112

Culloch, J.A.M.- Shamanism (Encyclopedia of Religion and Ethics), New York, 1920, XI

Czaplicka, M.A.- Aboriginal Siberia, Oxford, 1914

Dırenkova, N.P.- Kult ognya u altaytsev I teleut (Sbor. Muz. po Antrop. I Etnog. p. Akad. N.), Leningrad, 1927, VI

Dırenkova, N.P.- Poluçenie Şamanskogo dara po vozzreniyam turetskih plemen (Sbor. Muz. po Antrop. I Etnog. p. Akad. N.), Leningrad, 1930, IX

Dırenkova, N.P.- Ptitsa v kosmogoniçeskih predstavleniyah turetskih plemen Sibiri, Leningrad, 1931

Divayev, A.A.- Baksı (Etnog. Oboz.), Moskova, 1908, nr. 4

Eberhart, W.- Çin'in şimal komşuları, Ankara, 1942

Eliade, M.- İng. trc.: W.R. Trask, Shamanism, Archaic Techniques of Ecstasy, London-New York, 1964

Eliade, M.- Le Chamanisme et les techniques archaïques de l'extase, Paris, 1951

Franke, O.- Die Chinesen, Tübingen, 1925

Gahs, A.- Kopf-Schädel- und Langknochenopfer bei Rentiervölkern (W. Schmidt-Festschrift), Wien-Mödling, 1928, s. 231-268

Georgi, J.G.- Bemerkungen auf einer Reise im Russichen Reiche in den Jahren 1773 und 1774, Petersburg, 1775

Georgi, J.G.- Beschreibung aller Nationen des Russichen Reichs, Petersburg, 1776

Gmelin, I.G.- Reise durch Sibirien von dem Jahr 1733 bis 1743, Göttingen, 1752, II

Gordlevskiy, V.A.- Baha-üd-din Nakşbend Buharskiy (Sergeyu Federoviçu Oldenburgu), Leningrad, 1934, s. 147-169, bk. TM, V, 361-364

Gorohov, N.- Materialı dlya izuçeniya Şamanstva v Sibiri (Izves. Vost.-Sibir. Otd. Rus. Geog. Obşç), İrkutsk, 1883, XIII, sayı 3

Gulbin, G.G.- Pogrebenie u jeltıh uy gurov (Sbor. Muz. po Antrop. I Etnog. p. Akad. N.), Leningrad, 1928, II

Hangalov, M.N.- Novıe materialı o Şamanstve u buryat (Zap. Vost.-Sıbir. Otd. Rus. Geog. Obşç.), İrkutsk, 1890, II, sayı 1

Harlez, Ch. de- La religion nationale des Tartares orientaux: Mandchous et Mongols, Paris, 1887

Harva, U.- Die religiösen Vorstellungen der altaischem Völker (FF Communications), Helsinki, 1938, LII, nr. 125

İbn Fazlan- İbn Fadlan's Reisebericht (Nşr. ve Alm. trc.: A.Z.V.Togan), Leipzig, 1939

İnan, A.- Şamanizm, Ankara, 1954

İonov, V.M.- K voprosu ob izuçenii do hristiyanskih verovaniy yakutov (Sbor. Muz. po Antrop. I Etnog. p. Akad. N.), Petrograd, 1918, V, sayı 1

Jochelson, V.- The Koryak (The Jesup North Pacific Expedition), New York, 1905, VI

Jochelson, V.- The Yakut (American Museum of Natural History Anthropological Papers), New York, 1933, XXXIII

Jochelson, V.- The Yukaghir and the Yukaghirized Tungus (The Jesup North Pacific Expedition), New York, 1924-1926, IX, 2. bs.

Karunovskaya, L.E.- Iz Altayskih verovaniya I obryadov, svyazannıh s rebenkom (Sbor. Muz. po Antrop. I Etnog. p. Akad. N.), Leningrad, 1927, VI

Katanov, N.F.- Etnolojiye dayanan cihan tarihinin ışığı altında ilk Türklük ve ilk İndo-Germenlik (Belleten), Ankara, TTK, 1941, V, sayı 20, s. 439-480

Katanov, N.F.- Mifologiya kazanskih tatar (Izvestiya Obşçestva Arheologii, İstorii I Etnografii pri Kazanskom Universitete), Kazan, 1910, XXV, sayı 5

Katanov, N.F.- Poyezdka k karagasam v 1890 g. (Zap. Rus. Geog. Obşç.), Petersburg, 1891, XVII

Katanov, N.F.- Skazaniya I legendı minusinskih tatar (Sibirskiy Sbornik), Petersburg, 1887

Katanov, N.F.- Über die Bestattungsgebräuche bei den Türkstämmen Central-und Ostasiens (KS), Budapest, 1900, I

Koblov, J.- Religioznie obryadı I obıçai tatar magometan, Kazan, 1908

Konow, S.- Die Inder, Tübingen, 1925

Koppers, W.- Pferdoepfer und Pferdekult der Indogermanen. Die Germanen -und Indogermanen frage (Wien. Beitr. z. Kulturgesch. u. Ling.), 1936, IV, 279-411

Köprülü-zade M.F.- Bahşı (İA), 1961, II, 233b-238a

Köprülü-zade M.F.- Eski Türklerde dini-sihri bir an’ane (Edebiyat Fakültesi Mecmuası), İstanbul, 1925, Iv, sayı 1, s. 1-12

Köprülü-zade M.F.- Influence du chamanisme turco-mongol sur les ordres mystique musulmans, İstanbul, 1929

Lankenau, H. von- Die Schamanen und das schamanenwessen (Globus), 1872, XXII, 278-283

Laufer, B.- Origin of the World Shaman (American Anthropologist), Menasha, 1917, XIX, 361-371

Levchine, A.de- Description des hordes et des stepps des kirghiz-kaisaks (Trc.: F. de Pigny), Paris, 1890

Magnitskiy, V.- Materialık obyasneniyu staroy çuvaşskoy verı, Kazan, 1881

Maksimov, S.- Ostatki drevnih narodov tatarskıh (yazıçeskih) verovaniy u nıneşnih kreşçennıh tatar Kazanskoy Eparhii, Kazan, 1876

Malov, S.E.- Neskolko slov o Şamanstve u turetskago naseleniya Kuznetskago uyezda Tomskoy gubernii (Jivaya Starina), Petersburg, 1909, II, III

Malov, S.E.- Ostatki Şamanstva u jeltıh uygurov (Jiv. Star), Petersburg, 1912

Malov, S.E.- Şamanstvo u sartov Vostoçnago Turkestano (Sbor. Muz. po Antrop. I Etnog. p. Akad. N.), Petrograd, 1918, V, sayı 1

Malten, L., Das Pferd im Totenglauben (Jahrbuch des kaiserlich deutschen archäologischen Instituts), Berlin, 1914, XXIX, 179-256

Marco Polo- The Book of Ser Marco Polo (Trc.: Hç Yule), London, 1921

Marco Polo- The Travels of Marco Polo the Venetian, London-New York, 1911

Maynagaşev, S.O.- Jertvoprinoşenie nebu u beltirov (Sbor. Muz. po Antrop. I Etnog. p. Akad. N.), Petrograd, 1916, III

Maynagaşev, S.O.- Zagrobnaya jizn po predstovleniyam turetskih plemen Minusinskago kraya (Jiv. Star.), Petersburg, 1915

Meuli, K.- Sycthica (Hermes), Berlin, 1935, LXX, 121-176

Michael, H.N.(Ed.)- Studies in Siberian Shamanism, Toronto, 1963, Uni. of Toronto Press

Mironov, N.O.- Şirokogorov, S.M.- Sramana-Shaman: Etymology of the Word "Shaman" (JRAS, North-China Branch), Shanghai, 1924, LV, 105-130

Muster, W.- Der Schamanismus bei den Etruskern (Früggeschichte und Sprachwissenschaft), Wien, 1948, sayı 1, s. 60-77

Németh, J.- Über den Ursprung des Wortes Saman und einige Bemerkungen zur türkisch-mongolischen Lautgeschichte (KS), Budapest, 1913-1914, XIV, 240-249

Nicholson, S. (Ed.)- Shamanism, New York, 1966, Quest Books

Nioradze, G.- Der Schamaismus bei den sibirischen Völkern, Stuttgart, 1925

Nyberg, H.S.- Irans forntida religioner, Uppsala, 1937

Ohlmarks, A.- Studien zum Problem des Schamanismus, Lund, 1939

Old, W.G.- The Shu King or the Chinese Historical Classic, London- New York, 1904

Olsen, D.- Et primitivt folk. De mongolske rennomader, Kristiania, 1915

Pallas, S.- Merkwürdigkeiten der obischen Ostjaken, Samojeden, daurischen Tungusen, udinskischen Bergtataren..., Frankfurt-Leipzig, 1777

Pallas, S.- Reise durch verschiedene Provinzen des Russichen Reiches Petersburg, 1776, III

Pallas, S.- Sammlungen historischer Nachrichten über die mongolischen Völkerschaften, Petersburg, 1776-1781, I, II

Park, W.Z.- Shamanism in Western North America: a Study in Cultural Relationships, Evanston-Chicago, 1938

Partanen, J.- A Description of Buriat Shamanism (JSF Ou), Helsinki, 1941-1942, LI

Pelliot, P.- Neuf notes sur des questions de l'Asie Centrale (T'oung Pao), Leiden, 1929, XXVI

Petri, B.E.- Promıslı karagas (Izves. Vost. Sibir. Otd. Rus. Geog. Obşç.), İrkutsk, 1928, LIII

Petri, B.E.- Staraya vera buryatskago naroda, İrkutsk, 1928

Plano-Carpini- Geschichte der Mongolen und Reiseberichte 1245-1247 (Alm. trc.: H. Risch), Leipzig, 1930

Potanin, G.N.- Gromovnik po poveriyam I skazaniyam plemen yujnoy Sibiri I severnoy Mongolii (Jurnal Ministerstva Narodnago Prosveşçeniya), Petersburg, 1882, I

Potanin, G.N.- Oçerki severo-zapadnoy Mongolii, Petersburg, 1881-1883, II, IV

Potapov, L.- Menges, K.- Materialen zur Volksunde der Türkvölker des Altaj (MSOS), Berlin, 1934, XXXVII

Priklonskiy, V.L.- (Alm. trc.) Das schamanentum des Jakuten (Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien), 1888, XVIII, 165-182

Priklonskiy, V.L.- O Şamanstve u yakutov (Izves. Vost. Sibir. Otd. Rus. Geog. Obşç.), İrkutsk, 1886, XVII, sayı 1-2

Priklonskiy, V.L.- Pohoronı u Yakutov v severnoy çasti Yakutskoy oblasti (Sibir. sbor.), İrkutsk, 1890, I

Priklonskiy, V.L.- Tri goda v Yakutskoy oblasti (Jiv. Star.), 1890-1891

Priklonskiy, V.L.- Yakutskiya narodnıya poverya I skazki (Jiv. Star.), 1891

Pripuzov, N.- Svedeniya dlya izuçeniya şamastva u yakutov yakutskago okruga (Izves. vost. Sibir. Otd. Geog. Obşç.), İrkutsk, 1885, XV, sayı 3-4

Radloff, W.- Aus Sibirien, Leipzig, 1884, I-II, 2 bs. 1893

Radloff, W.- Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens, Petersburg, 1866, 1868, 1870, I-III

Radloff, W.- Sibirya'dan (Trc. A. Temir), İstanbul, 1954-1957, I-IV

Ruben, W.- Buddhistlik ve Şamanlık (CHP Konferanslar Serisi: 5), Ankara, 1939

Ruben, W.- Budizmanın menşei (DTCFD), 1943, I, sayı 5

Ruben, W.- Schamanismus im alten Indien (AO), Leiden, 1940, XVIII

Rubruck- The journey of William of Rubruck to the eastern part of the world, 1253-1255 (İng. trc.: W. Rockhill), London, 1900

Schmidt, W.- Das Himmelsopfer bei den innerasiatischen Pferdezüchtervölkern (Ethnos), Stockholm, 1942, VII, 127-148

Schmidt, W.- Der Ursprung der Gottesidee, Münster, 1931, 1933, 1949, II, III, IX

Schmidt, W.- Handbuch der vergleichenden Religionsgeschichte, Münster/Westf., 1930

Schmidt, W.- Zur Sturuktur des Schamanismus (Anthç), 1955, L, 849-881

Schmitt, E.- China, II, chinesische Religion, Tübingen, 1927

Seroşevskiy, V. (Sieroszewski)- Yakutı, Petersburg, 1896

Spasskiy, G.- Zabaykalskie tungusı (Sibirskiy Vestnik), Petersburg, 1822, XIX-XX

Stadling, J.- Shamanismen I norra Asien, Stockholm, 1912

Sternberg, L.- Die Auserwählung im sibirischen Schamanismus (Zeitschrift für Missionskunde und Religionswissenschaft), Berlin, 1935, L, 229-252

Sternberg, L.- Die Religion der Giljaken (ARW), Leipzig, 1905

Sumner, W.G.- The Yakutı (J. Anthr. I) (Seroşevskiy'nin makalesinin ing. özeti.), London, 1901, XXXI, 65-110

Şaşkov, S.- Şamanstvo v Sibiri (Zap. Rus. Geog. Obşç.), Petersburg, 1864, sayı 2

Şçukin, N.- Poyezdka v Yakutsk, Petersburg, 1844

Şırokogorov, S.M. (Shirokogorov)- General Theory of Shamanism among the Tungus (JRAS- North-China Branch), Shanghai, 1923, LIV, 246-249

Şırokogorov, S.M. (Shirokogorov)- Northern Tungus Migrations in the Far East (JRAS), 1926, LVII, 123-183

Şırokogorov, S.M. (Shirokogorov)- Opıt. izsledovaniya osnov Şamanstva u tungusov, Vladivostok, 1919

Şırokogorov, S.M. (Shirokogorov)- Psychomental Complex of the Tungus, London, 1935

Şırokogorov, S.M. (Shirokogorov)- Versuch einer Erforschung der Grunlagen des Schamanentums bei den Tungusen (Baessler Archiv), Berlin, 1935, XVIII, 4-96

Şimkeviç, P.P.- Materialı dlya izuçeniya Şamanstva u goldov, Habarovsk, 1896

Troşçanskiy, V.F.- Evolyutsiya çernoy verı u yakutov, Kazan, 1902

Turan, O.- On iki hayvanlı Türk takvimi, İstanbul, 1941

Vàmbéry, H.- Die primitive kultur des turko-tatarischen Volkes, Leipzig, 1879

Vasilyev, V.N.- İzobrajenija dolgano-yakutskih duhov kak atribut Şamanstva (Jiv. Star.), Petersburg, 1909

Vasilyev, V.N.- Şamanskiy kostyum I buben u yakutov (Sbor. Muz. po Antrop. I Etnog. p. Akad. N.), Petersburg, 1910, I, sayı 8

Verbitskiy, V.I.- Altayskie inorotsı, Moskova, 1893

Vitaşevskiy, N.A.- İz nablyudeniy nad yakutskimi Şamanskimi deystviyami (Sbor. Muz. po Antrop. I Etnog. p. Akad. N.), Petrograd, 1918, V, sayı 1

Vitaşevskiy, N.A.- Materialı dlya izuçeniya Şamanstva u yakutov (Zap. Vost. Sibir. Otd. Rus. Geog. Obşç.), İrkutsk, 1890, II, sayı 2

Yaltkaya, Ş.- Eski Türk an'anelerinin bazı dini müesseselere te'sirleri (İkinci Türk Tarih Kongresi), İstanbul, 1943, s. 690-698

Yssbrant Ides, E.- Dryjährige Reise nach China von Moscau ab zu lande durch gross Ustiga, Sirienia, Permia, Sibirien, Davur und die grosse Tartarey, Frankfurt, 1707

Zatoplyavey, N.- Nekotorıya poverya alarskih buryat (Zap. Vost.-Sibir. Otd. Rus. geog. Obşç.), İrkutsk, 1890, II, sayı 2

Zelenin, D.- Ein erotischer Ritus in den Opferungen der altaischen Türken (İnternationale Archiv für Ethnographie), Leiden, 1928, XXIX

Zelenin, D.- İdeologiya Sibirskago Şamanstva (İzves. Akad. N.), Moskova-Leningrad, 1936, nr. 8

Zelenin, D.- Kult ongonov v Sibiri, Moskova, 1936

Bkz. Alıntı 1 (1997): 44-89.

---

[1] *İslam Ans. 11: 320-335*

[2] *Beschreibung*, s. 375

[3] s. 102

[4] s. 79

[5] s. 4

[6] *ayn. esr.*, s. 140

[7] *Der Ursprung*, IX, 242

[8] s. 46 vd.

[9] *Chukchee*, I, 413

[10] *The Koryak*, s. 47

[11] *Aboriginal*, s. 67

[12] s. 5 vdd.

[13] *Aboriginal*, s. 315 vd.

[14] s. 231-268

[15] *Der Ursprung*, III, 336 vdd.; aynı yazar, *Handbuch*s. 67

[16] *Sramana*, s. 110-130; aynı yazar, *Northen*, s. 123-183; aynı yazar, *Psychomental*, s. 276-287

[17] s. 63 vdd.

[18] *Buddhistlik*, s. 105 vd.; aynı yazar, *Schamanismus*, s 164-206; aynı yazar, *Budizmanın menşe'i*, s. 115-128

[19] s. 193 vd.

[20] s. 192

[21] s. 157, not 194, s. 159

[22] s. 163 vd.

[23] s. 161

[24] s. 203-229

[25] *Pferdeofer*, s. 284-362, aynı yazar, *İlk Türklük*, s. 439-481

[26] *Influence*, s. 10-19

[27] s. 158

[28] *ayn. esr.*, II, 59 vdd.

[29] s. 335 vd.

[30] s. 123

[31] s. 147-169

[32] s. 285, 290 vd.

[33] s. 201 vd.

[34] s. 1506

[35] *Psycomental*, s. 388

[36] *Ideologiya*, s. 734

[37] *Nioradze*, s. 5

[38] s. 165 vdd., 310 vdd.

[39] *Altayskaya*, s. 36

[40] Harva, s. 142 vd.

[41] Anohin, *Materiali*, s. 9

[42] *ayn. esr.*, II, 3

[43] s. 91

[44] Katanov, *Skazaniya*, s. 223

[45] Anohin, *ayn. yer.*,

[46] Troşçanskiy, *Evolyutsiya*, s. 33; Anohin, *Materiali*, s. 11

[47] Banzarov, s. 9 vd.

[48] *Materiali*, s. 75

[49] Anohin, *Materiali*, s. 12

[50] Pripuzov, *Melkiya*, s. 48

[51] *Tri goda*, s. 29 vd.

[52] *ayn. esr.*, II, 6

[53] s. 26 vd.

[54] Radloff, *ayn. esr.*, s. 30

[55] G.R.Rachmati, *Türkische Turfan-Texte*, nr. *Abh. Pr. Ak. W. Phil.-Hist. Klasse*, nr. 12, Berlin, 1936, VII, 22

[56] s. 14, 28 vd.

[57] s. 162 vd.

[58] Anohin, *Materiali*, s. 12

[59] *Materiali*, s. 14

[60] Anohin, *Materiali*, s. 12-14

[61] Potanin, IV, 191

[62] *ayn. esr.*, II, 6

[63] Seroşevskiy, s. 668

[64] Radloff, *ayn. esr.*, I, 372 vd.

[65] O. Turan, s. 36, not 3

[66] Harva, s. 183

[67] Gorohov, *Materialı*, s. 36

[68] Seroşevskiy, s. 667

[69] Radloff, *ayn. esr.*, II, 8 vd.

[70] Harva, s. 37

[71] Potanin, Iv, 8 vd.

[72] s. 40 vd.

[73] Harva, s. 46, 48

[74] Seroşevskiy, s. 668

[75] Hangalov, s. 7

[76] *Buryatskiya skazki*, s. 125 vd.; *Skazaniya buryat*, s. 122 vd.; Agapitov-Hangalov, s. 6

[77] bk. H.N.Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, nşr. TDK, İstanbul, 1936, I, 28; 1941, IV, 139

[78] I, 76, not 3

[79] O. Turan, s. 43 vd., 66

[80] *ayn. esr.*, II, 31

[81] s. 36, 153

[82] *ayn. esr.*, I, 34, 38, 64

[83] *ayn. esr.*, II, s. 7 vd.

[84] *Materialı*, s. 15 vdd.

[85] Magnitskiy, s. 30, 48, 88

[86] Troşçanskiy, s. 47; Pripuzov, *Svedeniya*, s.62

[87] s. 247

[88] Radloff, *ayn. esr.,* I, 127

[89] Pripuzov, *Svedeniya*, s. 61; Priklonskiy, *Tri goda, s. 65 vd.*

[90] Harva, s. 205 vd.

[91] s. 64, 185

[92] *Sammlungen*, II, 282

[93] Zatopyayev, s. 7 vd.; *Buryatskiya skazki*, s. 129 vd.; Hangalov, s. 7

[94] Banzarov, s. 15

[95] Altayskaya, s. 25

[96] IV, 142

[97] Radloff, *ayn. esr.*, I, 127

[98] Potanin, IV, 140

[99] s. 94 vd.

[100] Seroşevskiy, s. 667; Anohin, *Duşa*, s. 262

[101] *Divan lugat al-Turk*, Çev. B. Atalay, III, 144; Radloff, *Versuch eines Wörterbuches...*, III, 345 vd.; Brockelmann, *Asia Major*, II, 115

[102] Hangalov, s. 6

[103] Pallas, *Sammlungen*, II, 349; Potanin, IV, 189 vd., 773 vd.

[104] Verbitskiy, s. 245; Radloff, *Aus Sibirien*, II, 8 vd.

[105] Çev. B. Atalay, III, 3, 307

[106] *Eski Türklerde...*, s. 2-10

[107] s. 693 vdd.

[108] Harva, s. 224 vd.

[109] O. Turan, s. 45

[110] Priklonskiy, *J St*, 1890, s. 170; 1891, s. 61

[111] Potanin, IV, 78; Dırenkova*, Kult*, s. 67

[112] Agapitov-Hangalov, s. 4, 6

[113] Maynagaşev, s. 98; Dırenkova, *ayn. esr.*, s. 71

[114] Magnitskiy, s. 68; krş, *ayn. esr.*, s. 62

[115] Maksimov, s. 569-575; Koblov, *Mitologiya*, s. 6-9

[116] İonov, *Duh*, s. 22 vd.

[117] Olsen, s. 138

[118] Seroşevskiy, s. 669 vd.

[119] Troş çanskiy, s. 39-54

[120] *ayn. esr.*, II, 15

[121] s. 397

[122] Seroşevskiy, s. 670; Priklonskiy, *J St*, 1890, s. 60

[123] Pripuzov, *Svedeniya*, s. 62

[124] Petri, *Promıslı*, s. 62 vd.

[125] Troşçanskiy, s. 68, 69, 86

[126] *J St*, 1891, s. 61

[127] Radloff, *ayn. esr.*, II, 10 vd.

[128] Anohin, *Materialı*, 1-8; krş. Radloff, *ayn. esr.*, II, 10 vd.

[129] Anohin, *ayn. esr.*, s. 8 vd.

[130] Radloff, *ayn. esr.*, I, 362

[131] Anohin, *Duşa*, 262 vdd.

[132] Troşçanskiy, s. 81 vd., 85 vd.; Priklonskiy, *J St*, 1891, 59, 62; Seroşevskiy, s. 622 vd.

[133] Anohin, *Duşa*, s. 253, 260 vd., 267

[134] Radloff, *ayn. esr.*, II, 6, 11

[135] Priklonskiy, *J St*, 1891, s. 65 vd

[136] Priklonskiy, *ayn. esr.*, s. 59, vd.; Troşçanskiy, s. 38 vdd.; Sreoşevskiy, s. 673

[137] Orkun, *ayn. esr.*, I, 44- 112

[138] Çev. Atalay, I, 123

[139] Karunovskaya, s. 22; Anohin, *Duşa*, s. 268

[140] Anohin, *Materialı*, s. 20 vd.; aynı yazar, *Duşa*, s. 263

[141] Troşçanskiy, s. 81

[142] Orkun, *ayn. esr.*, I, Çev. s. 36 vd.

[143] Nşr. İlminskiy, Kazan, 1857, s.8

[144] Harva, s. 289

[145] Radloff, *ayn. esr.*, I, 130; Schmidt, *Der Ursprung*, IX, 33 vd.

[146] Orkun, *ayn. esr.*, I, 31, 52, 70

[147] *Über die Bestatt.*, s. 279, 290

[148] Harva, s. 291

[149] *ayn. esr.*, I, 449, 487

[150] Harva, s. 316

[151] Radloff, *ayn. esr.*, I, 130 vd.; Katanov, *ayn. esr.*, s. 101 vd.

[152] Katanov, *ayn. esr.*, s. 102, 104

[153] Orkun, *ayn. esr.*, I, 37, 41; Schmidt, *ayn. yer.*

[154] krş. İbn Fazlan, s. 27, 138 vd.

[155] s. 99 vd., 243, vd. 264 vdd.

[156] Radloff, *ayn. esr.*, I, 127; II, 121; Katanov, *ayn. esr.*, s. 101

[157] Plano Carpini, III, § 4; Harva, 317

[158] Radloff, *ayn. esr.*, II, 18, levha I'de, s. 25 vd.

[159] Gulbin, s. 202, vdd.

[160] Katanov, *ayn. esr.*, s. 229 vdd.

[161] *Merkwürdigkeiten*, s. 125 vdd.

[162] Katanov, *ayn. esr.*, s. 225 vd.

[163] Harva, s. 305

[164] Seroşevskiy, s. 616 vdd.; Priklonskiy, *J St*, 1891, s. 64, 74 vd.

[165] Seroşevskiy, s. 619 vd.

[166] II, 477

[167] Priklonskiy, *ayn. esr.*, s.77; Troşçanskiy, s. 3

[168] S. 6

[169] Spasskiy, s. 33 vd.

[170] Anuçin, s. 14; Radloff, *ayn. esr.*, I, 360

[171] Anohin, *Materialı*, s. 18 vd.

[172] Radloff, *ayn. esr.*, II, 13 vd.; Buluç, *Altay Türklerine Göre*, s. 102